

TC
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLÂMÎ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Beyzâvî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Ömer MANTIR**

DENİZLİ-2023

BEYAN

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riâyet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Ömer MANTIR

2023

ÖNSÖZ

Yüce dinimiz İslâm'a göre Kur'ân insanları doğru yola iletmek ve toplumları inşa etmek için indirilmiş bir hitaptır. İndiriliş amacına istinaden Kur'ân, bütün insanlığın ihtiyacını çözümlenmektedir. Ancak bunun sağlanabilmesi için Kur'ân'ın doğru bir şekilde anlaşılması kaçınılmazdır. Dolayısıyla Kur'ân'ın indirildiği ilk dönemde sahabeler hitabı doğru anlamak üzere çaba sarfetmişler, anlamadıkları noktalarda Hz. Peygamber'e başvurmuşlardır. Hz. Peygamber'in vefatından sonraki süreçte ise ortaya çıkan anlayış farklılıklarının çözümü noktasında âlimler eserler te'lif ederek problemleri halletmeye gayret göstermişlerdir.

İslâm âlimleri tarafından Kur'ân'ın daha iyi anlaşılmasına yönelik kaleme alınan müstakil eserler yanında Kur'ân ilimlerine dair eserler de te'lif edilmiştir. Kur'ân âyetleri arasında ilk bakışta var olduğu sanılan çelişki ve tenakuz durumunu inceleyen *Müşkilü'l-Kur'ân* ilmi de bu ilimler arasında zikredilmiştir. Gayri Müslimlerin İslâm aleyhine yaptıkları çalışmalar da en çok kullandıkları argümanlardan biri müşkil ve müteşâbih âyetler olmuştur. İşte bu kişiler Kur'ân'ın evrensel ve bütünselliğini göz ardı ederek gençlerin deizm ve ateizm gibi yanlış inanç gruplarına kaymalarına sebebiyet vermiştir. Bu sebeple *Müşkilü'l-Kur'ân* ilmi geçmişten günümüze büyük öneme haiz bir ilim dalı olmuştur. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, müşkil âyetler kişiden kişiye değişkenlik arz ettiğinden dolayı göreceli olan bu konu, birçok alanda yetkinliği bulunan Beyzâvî'nin müşkil âyetlere olan yaklaşımı şeklinde incelenecektir.

Çalışma bir giriş ve iki bölüm şeklinde olacaktır. Giriş bölümünde konunun kapsamı, önemi, amacı, yöntem ve kaynakları hakkında bilgi verildi. Birinci bölümün ilk kısmında Beyzâvî'nin yaşadığı bölgenin siyasi, toplumsal, kültürel konjonktürü, ilmi şahsiyeti ve eserleri inceledik. Birinci bölümün ikinci kısmında ise müşkilü'l-Kur'ân ilminin tarihi serüvenine, sebep ve çözümlerine temas ettik. İkinci ve son bölümde ise çalışmamızın temel alanı olan "Beyzâvî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân" konusunu ele aldık. Allah'ın zat, sıfat ve fiilleri ile ilgili olan müşkil âyetlerin yanında insan ve gayb ile ilgili olan müşkil âyetleri de inceledik. Konuları incelerken Beyzâvî'nin nakli ve akli delillerini göz önünde bulundurmanın yanında, mensup olduğu itikadi ve ameli mezheplerin görüşlerine etkisi, kelimelerdeki yetkinliğinin tefsirine yansımaları ve

Beyzâvî'nin müşkil âyetleri hangi metotla çözümlendiğini göreceğiz. Diğer yandan işkâlin anlaşılması noktasında Beyzâvî'nin görüşlerinin yanı sıra yer yer diğer müfessirlerin de yorumlarını vermeyi uygun gördük. Bununla birlikte akademik çalışmalardan da istifade etmeye gayret gösterdik.

Bu vesileyle çalışma esnasında bizlere maddi manevi destek olan kıymetli eşime teşekkürü bir borç bilirim. Aynı şekilde tez konusunun seçiminde, içerik planlamasında ve hazırlanmasında yardımını esirgemeyen, yönlendirmeleriyle çalışmamı şekillendiren tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Mürsel Ethem hocama şükranlarımı arz ederim. Her zaman görüş ve değerlendirmelerinden istifade ettiğim Doç. Dr. Harun Abacı hocama ve manevi desteklerini esirgemeyen dostlarıma şükranlarımı sunarım.

Ömer MANTIR

Denizli – 2023

ÖZET

Pamukkale Üniversitesi İslâmi İlimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı: Beyzâvî Tefsirinde Müşkilü'l-Kuran	
Tezin Yazarı: Ömer MANTIR	Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Mürsel ETHEM
Kabul Tarihi: 21/07/2023 (tez)	Sayfa Sayısı: 107 (ön kısım) + 126
Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri	Bilim Dalı: Tefsir
<p>Çalışmamız Beyzâvî tefsirinde müşkilü'l-Kur'ân'dır. Bu çalışma da Beyzâvî'nin müşkil âyetlere yaklaşımı ele alınmaktadır. Zira günümüzde çokça okutulan tefsirinde müşkilü'l-Kur'an ilmini ele alış merak uyandırmaktadır. Burada konumuz, lafızla ilgili müşkiller olmayıp, âyetler arası işkâl problemidir. Çalışmamız giriş, iki ana bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir. Giriş bölümü araştırmanın konusu, kapsamı, önemi, amacı, yöntemi ve kaynaklarını kapsamaktadır. Birinci bölümün ilk kısmında Beyzâvî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri hakkında bilgi verilmektedir. Birçok tarihi kitaptan faydalanılmaktadır. Birinci bölümün ikinci kısmında ise müşkilü'l-Kur'ân ilminin lügat ve istilâh anlamları, müşkil ile benzerliği olan kavramlar, bu ilmin doğuşu ve tarihi seyri, işkâlin sebep ve çözümleri ve bu alanda yapılan çalışmalar incelenmektedir. Bu kısımda ilk dönem gramer kitaplarının yanında ulumu'l-Kur'ân eserlerinden de istifade edilmiştir. İkinci bölümde ise tezin asıl konusu olan Beyzâvî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân meselesi ele alınmakta, bu konuda Beyzâvî'nin müşkil âyetlere yaklaşımı tespit edilmektedir. Bu bölüm ise üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda Allah'ın zat, sıfat ve fiilleri ile ilgili müşkil âyetler ele alınmıştır. İkinci kısımda ise insanın zat, sıfat ve fiilleri ile ilgili olan müşkil âyetler incelenmiştir. Son kısımda ise gaybî meseleler ile ilgili müşkil âyetler çalışılmıştır. Araştırmamızın asıl konusu için klasik ve çağdaş birçok eser incelenmekte, akademik çalışmalara başvurulmaktadır. Sonuç olarak bu çalışmada Beyzâvî'nin hangi âyet gruplarını müşkil olarak değerlendirdiği tespit edilmekte ve bunların çözümüne dair yöntemi hakkında bilgi verilmektedir.</p>	
Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Müşkil, Tefsir, Beyzâvî, Çelişki, Müşkilü'l-Kur'ân	

ABSTRACT

Pamukkale University Institute of Islamic Sciences

Abstract of Master Thesis

Thesis Title: The Concept of "Müşkilü'l-Qur'an" in Beyzâvî's Commentary	
Author: Ömer MANTIR	Supervisor: Asst. Prof. Mürsel ETHEM
Date: 21/07/2023	Nu. of pages: 107 (pre text)+ 126 (main body)
Department: The Basic Islamic Sciences	Subfield: Tefsir
<p>Our study focuses on the "mushkilü'l-Qur'an" (difficulties in the Qur'an) in Beyzavi's exegesis, delving into his approach towards resolving these difficulties. Notably, the intriguing treatment of this subject in Beyzavi's widely taught tafsir has sparked curiosity. Our research comprises an introduction, two main sections, and a conclusion. The introduction encompasses the research topic, scope, significance, objectives, methodology, and sources. The first part of the first section provides information on Beyzavi's life, scholarly personality, and works, drawing from various historical texts. The second part of the first section delves into the lexical and terminological meanings of "mushkilü'l-Qur'an," related concepts, its emergence, historical development, causes of difficulties, and solutions, along with an examination of related studies, drawing on both early grammatical works and ulum al-Qur'an literature. The second section, our primary focus, explores the topic of "mushkilü'l-Qur'an" in Beyzavi's tafsir, aiming to discern his approach to resolving difficult verses. This section is divided into three parts: the first part examines verses related to Allah's essence, attributes, and actions; the second part analyzes verses concerning human essence, attributes, and actions, while the final part scrutinizes verses regarding metaphysical matters. Our investigation involves the study of numerous classical and contemporary sources, consulting academic works. Ultimately, we identify which groups of verses Beyzavi considers difficult and provide insights into his methodology for resolving them.</p>	
Keywords: Qur'an, Difficulty, Exegesis, Beyzâvî, Contradiction, "Mushkilü'l-Qur'an" (Difficulties of the Qur'an)	

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI	2
2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI	3
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM	5
BEYZÂVÎ VE MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN İLMİ	5
1.1. BEYZÂVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	6
1. 1. 1. Beyzâvî'nin Yaşadığı Dönemin Konjonktürü.....	6
1. 1. 2. Beyzâvî'nin Hayatı	10
1. 1. 3. Beyzâvî'nin İlmî Şahsiyeti.....	12
1. 1. 4. Beyzâvî'nin Eserleri.....	17
1. 2. MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN İLMİ	37
1. 2. 1. Lügat ve İstılah Anlamı.....	37
1. 2. 2. Müşkil ile Benzerliği Olan Kavramlar	39
1. 2. 3. Müşkilü'l-Kur'ân İlminin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi.....	42
1. 2. 4. İşkâlin Sebepleri ve Çözüm Yolları	44
1. 2. 5. Müşkilü'l-Kur'ân Hakkında Yapılan Çalışmalar	49
İKİNCİ BÖLÜM	53
BEYZÂVÎ TEFSİRİNDE MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN	53
2.1. ALLAH'IN ZAT, SIFAT VE FİİLLERİ İLE İLGİLİ ÂYETLERDEKİ MÜŞKİLLER .	54
2. 1. 1. Allah'ın Kullara Zulmedip Etmeyeceği Meselesi	55
2. 1. 2. Allah'a Beşeri Sıfatların İzafesi Meselesi	58
2. 1. 3. Rü'yetullah Meselesi.....	66
2. 1. 4. Secdenin Allah'tan Başkası Adına Yapılması Meselesi	69
2.2. İNSANIN ZAT, SIFAT VE FİİLLERİ İLE İLGİLİ ÂYETLERDEKİ MÜŞKİLLER ...	73
2. 2. 1. İnsanın Yaratılışı	73
2. 2. 2. En Seçkin Ümmet Meselesi	75

2. 2. 3. İnsanın İradesi Meselesi.....	77
2. 2. 4. İnsanın Başına Gelen Kötülükler	82
2. 2. 5. Bir Başkasının Günahını Yüklenip Yüklenmeme Meselesi.....	85
2. 2. 6. Allah'ın İndirdikleriyle Hükmetmeyenler Meselesi	87
2. 2. 7. Erkeğin Kadından Üstünlüğü Meselesi.....	89
2. 2. 8. Hz. Âdem ve Havva Annemiz Şirke Düştü Mü?	92
2.3. GAYBÎ MESELELER İLE İLGİLİ ÂYETLERDEKİ MÜŞKİLLER	95
2. 3. 1. İnsanların Sorguya Çekilip Çekilmemesi.....	95
2. 3. 2. Peygamberlerin Kıyamette Şahitliği Meselesi.....	99
2. 3. 3. Şeytan Melek mi Cin mi Meselesi	102
SONUÇ.....	106
KAYNAKÇA	109
ÖZGEÇMİŞ.....	115

KISALTMALAR

b.	: Bin, ibn (ođlu)
bk.	: Bakınız
bs.	: Baskı, basım
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
m.	: Miladî
m.ö.	: Milattan önce
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
ts.	: Tarihsiz, tarih yok
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diđerleri
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONU VE KAPSAMI

Bu çalışmada Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı eseri esas alınarak müfessirin, müşkil gözüken âyetleri çözümleme metodunun tespit edilmesi hedeflenmiştir. Bu sebeple ilk olarak Beyzâvî'nin hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri hakkında araştırma yapılacak ve müfessirle ilgili yapılan önceki çalışmalar kaynak olarak kullanılacaktır. İlk olarak klasik eserler incelenecek olup, ardından modern çağda yazılmış eserler, tez ve makalelerden istifade edilecektir.

Beyzâvî ve tefsiri hakkında yapılan araştırmaların ardından müşkil ile ilgili genel bir izahatta bulunulacaktır. Müşkilü'l-Kur'ân başlığı altında klasik eserlerden istifade edilerek lügat, ıstılah ve müşkil ile benzer kavramların tanımlarına yer verilecektir. Beraberinde Müşkilü'l-Kur'ân ilminin doğuşu ve tarihi seyri, işkâlin sebep ve çözüm yolları ile bu alanda yapılan klasik ve modern çalışmalara, tez ve makalelere değinilecektir.

İkinci bölümde ise çalışmamızın konusu olan Beyzâvî'nin tefsirindeki müşkil âyetlerin tespitleri ele alınıp bu konudaki açıklamalarına yer verilecektir. Beyzâvî'nin görüşleri esas alınmak suretiyle yer yer çeşitli müfessirlerin görüşleriyle konu detaylandırılacaktır. Bu müfessirlerden Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *el-Keşşâf*'ı ve Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210)'nin *Mefâtihu'l-Gayb*'ı ön plana çıkmaktadır.

İkinci bölümde tespit edilen müşkillerin tasnifi; Allah'ın zat, sıfat ve fiilleri, insanın zat, sıfat ve fiilleri, gaybî meseleler ile ilgili müşkiller gibi içeriği benzer olan konular aynı başlık altında zikredilerek çalışmamızın anlaşılmasına kolaylık sağlaması amaçlanmıştır.

Bu çalışmamızın kapsamı iki ve daha fazla âyet arası ihtilaftır. Yani lafız olarak çelişik gözüken durumlar çalışmamızın kapsamı dışındadır. Bu çalışmada öncelikle Beyzâvî'nin müşkil âyetleri yorumlamasına yer verilecektir. Ancak Beyzâvî'nin kapalı bıraktığı, yorum yapmadığı veya farklı yaklaşımları sırasında başka tefsirlere ve çalışmalara yer yer atıfta bulunulacaktır. Beyzâvî her ne kadar tefsir alanında öne çıkan müfessirlerden olsa da kelimeler vb. ilimler açısından da büyük bir âlimdir. Bu sebeple Beyzâvî'nin çok yönlü bir âlim olmasını göz

önünde bulundurarak kelimî görüşlerini göz önünde bulundurarak konu başlıklarımızı hazırlamaya gayret gösterdik.

2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Kur'ân, Yüce Allah tarafından insanlığa gönderilen, içinde hiçbir çelişki ve şüphe barındırmayan bir hitaptır. İnsanlığın yaşadığı problem ve kaosların en büyük sebeplerinden biri, Kur'ân'ı doğru anlayamamaktan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Kur'ân'ın doğru anlaşılması bu problemlerin ortadan kalkmasına yardımcı olacaktır. Geçmişten günümüze Kur'ân'ın yanlış anlaşılmasına sebep olan durumlar izale edilmeye çalışılmıştır. Bu konuda tefsirler yazılmış ve çeşitli ilim dalları ortaya çıkmıştır. Kur'ân ilimleri olarak günümüze birçok ilim ulaşmış olup, bu ilimlerden birisi de müşkilü'l-Kur'ân ilmidir. Kur'ân'ın yanlış anlaşılmasına sebep olan, ilk bakışta çelişkili görünen âyetleri inceleyen müşkilü'l-Kur'ân ilmi zihinlerde oluşan çelişkileri arındırması açıdan değerlidir. Bu ihtilafli meseleler doğru anlaşılmadığı takdirde Kur'ân'a ve İslâm'a saldırılmakta ve Müslümanların zihninde soru işaretleri oluşabilmektedir.

Çalışmamızın amacı, bu ihtilafli meseleleri Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286) tefsiri çerçevesinde değerlendirmektir. Zira çağımızda kendisine büyük önem atfedilen Beyzâvî, yaşadığı dönemde de İslâmî ilimlerle hemhal olmuş, pek çok alanda üne kavuşmuş büyük bir âlimdir. Ayrıca dirayet metoduyla yazmış olduğu tefsirinde müşkil âyetlere aklî yorumlar da getirmiştir. Bu açıdan böylesine değerli bir âlimin müşkil âyetleri tefsir etme ve yorumlamadaki metodunu tespit etmeye çalıştık.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Araştırmamız bir giriş ve iki bölümden meydana gelmektedir. Giriş kısmında araştırmanın konusu, kapsamı, önemi, amacı, yöntem ve kaynakları zikredilecektir. Birinci bölümde Beyzâvî ve Müşkilü'l-Kur'ân ilmi iki kısım şeklinde ele alınacaktır. İlk kısmında Beyzâvî'nin yaşadığı dönemin konjonktürü, hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserleri incelenecektir. Zira müfessirin yaşamış olduğu coğrafya ile ilmi birikimi âyetlere olan yaklaşımını etkilemektedir. İkinci kısımda ise müşkilü'l-Kur'ân ilminin lügat ve ıstılah anlamı, müşkil ile benzerliği olan

kavramlar, müşkilü'l-Kur'ân ilminin doğuşu ve tarihi seyri, işkâlin sebepleri ve çözüm yolları gibi konular klasik ve çağdaş eserlerden istifade edilerek ele alınacaktır. Bunun yanında müşkilü'l-Kur'ân hakkında yapılan çalışmalardan bahsedilecektir.

Araştırmamızın ikinci bölümünde ise Beyzâvî'nin müşkilü'l-Kur'ân'a olan yaklaşımı ele alınacaktır. Burada konular Allah, insan ve gayb ile ilgili müşkil âyetler şeklinde incelenecektir. Çalışmamız başka tefsirlerle karşılaştırmalı olmaktan ziyade müşkil olan meselenin Beyzâvî açısından ele alınışı, kapalı bırakılan noktalarda ise başka eserlere müracaat edilmesi şeklinde olacaktır. Zira bu çalışma ile Beyzâvî'nin bu ilme katkısı ve müşkil gözükken âyetlerin çözümü esas alınmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada şahsiyet incelemesi yöntemi kullanılarak Beyzâvî'nin müşkil âyetlere yaklaşımı ele alınmaktadır.

Araştırmamızda Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı eseri esas teşkil etmektedir. Bunun yanında yer yer İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923)'nin *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*'ı, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı, Fahreddîn er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Ğayb*'ı ve DİB'nin hazırlamış olduğu *Kurân Yolu Tefsiri* gibi tefsirlere başvurulacaktır.

Bunların yanı sıra gramer, kelime tahlilleri ve Ulümü'l-Kur'ân ilimleri için başta İbn Manzur (ö. 711/1311)'un *Lisânü'l Arab*'ı, Râğıb el-İsfahânî'nin "*el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kurân*"ı, İbn Kuteybe (ö. 276) 'nin *Te'vîlü Müşkilü'l-Kur'ân*'ı, Zerkeşi (ö. 794/1392)'nin *el-Burhân fî Ulümü'l-Kur'ân*'ı ve Suyûtî (ö. 911/1505)'nin *İtkân fî Ulümü'l-Kur'ân*'ı olmak üzere çeşitli eserlerden istifade edilmiştir.

Bu eserlerin yanında akademik olarak hazırlanan birtakım çalışmalardan da istifade edilmiştir. Bunlardan Mehmet Bağış'ın *Beydâvî Tefsirinde Ulümü'l-Kur'ân ve Tefsir Usûlü Açısından Tahlili* adıyla kaleme aldığı doktora tezi, Süleyman Pak'ın *Müşkilü'l-Kur'ân* adıyla yazdığı doktora tezi, Mehmet Yalınkılıç'ın Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın *Müşkil Âyetlere Yaklaşımı* adlı yüksek lisans tezi, Flamur Kasamı'nın İbn Kesîr Tefsirinde *Müşkilü'l-Kur'ân* adlı yüksek lisans tezi ve daha birçok yüksek lisans ve doktora tezi incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BEYZÂVÎ VE MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN İLMİ

1.1. BEYZÂVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. 1. 1. Beyzâvî'nin Yaşadığı Dönemin Konjonktürü

İslâm tarihinde bir şahsiyetin ilmi kişiliğini tespit edebilmek için yaşadığı çağın siyasi, toplumsal ve kültürel ortamını bilmek önem arz etmektedir. Bu sebeple Beyzâvî'nin yaşadığı konjonktürün özelliklerine temas etmenin faydalı olacağı düşünülmektedir. Zira içinde bulunulan ortam ve şartların insanın hayatında önemli bir rolü olduğu bilinmektedir.¹

1.1.1.1. Siyasi Hayat

Beyzâvî'nin yaşamış olduğu hicri yedinci asır, İslâm tarihi açısından en buhranlı ve karmaşık asırlardan kabul edilmiştir. Çünkü bu dönemde, İslâm coğrafyasında Moğollar büyük tahribatlara sebep olmuştur.² Bununla birlikte son zamanlarında liyakatsiz halifelerin başa geçmesiyle iyice yıpranan Abbâsî devleti de bu asrın ikinci yarısında Moğolların eliyle yıkılmıştır.³ Dini öğretisi açısından putperest olan Moğollar beşerî, ahlâkî ve dinî her türlü ölçüyü yok sayıp, istila ettikleri bölgelerde cana, mala ve namusa yönelik saldırılarda bulunup türlü türlü işkenceler yapılmıştır.⁴

Bu çağda hâkimiyetini sürdüren Selçuklular, Eyyûbiler ve Berberîler olmak üzere üç büyük güç bulunmaktaydı. Selçuklular, İslâmî hilâfetin doğu bölgesine hâkim olup, Bağdat'ta da kendilerine bağlı beylikler bulunmaktaydı. Şam, Mısır, Hicaz ve Yemen'de de Eyyûbîler hüküm sürmekteydi. Onlardan sonra da hicri yedinci asrın ilk yarısının sonunda Memlûkler bu bölgelere hâkimiyet sağlamaktaydı. Berberîler ise bu süreçte Mağrib ve Endülüs'te faaliyet göstermekteydi. Ancak bu güçler, Abbâsîler döneminde halifeliği kabul edip ona

¹ Süleyman Gür, *Kâzî Beyzâvî Tefsiri'nde Belâgat İlmi ve Uygulanışı* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 4.

² Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Mart 2023).

³ Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye* (Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1998), 17/359-362; Sârimüddîn İbrâhîm b Muhammed b Aydemir Alâî Mısrî İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-Enam fî Tarihi'l-İslâm* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999), 238-239; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Mart 2023); Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 3/329.

⁴ Muhammed el-Hudari Bek, *Muhadaratu Tarihi'l-ümemi'l-İslâmiyye : (ed-Devletü'l-Abbasiyye)* (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1986), 539.

bağlı olmalarına rağmen Abbâsîler'in bunlar üzerinde neredeyse hiçbir yaptırımını olmaması ile halifenin de siyasette pek bir etkisi bulunmamaktaydı.⁵

Genel itibariyle İslâm âlemi bu dönemde, ciddi çözümler, ihtilaflar ve büyük savaşlarla mücadele etmekte ve hilâfet merkezinin bu sıkıntılara kayıtsız kalması da ortak plana dayalı güçlü bir siyasî birlikteliğin oluşmasını engellemiştir.⁶ Bu çözümlerden biri de Ehl-i sünnet ile Şîîler arasında vuku bulan fitnelerdir. Bu fitne sebebiyle Şîîlerin birçoğu öldürülmüş ve nihâyetinde Ehl-i sünnet taraftarları galip gelmişti. Bu durum Abbâsîler'in Şîî veziri olan İbnü'l-Alkamî'nin (ö. 656/1258) hoşuna gitmemiştir. Bu yüzden Moğollarla temasa geçmiş ve Müslümanların zayıf noktalarını ifşa ederek onların veziri olmayı teklif etmişti. Bu teklifi kabul eden Moğollar İbnü'l-Alkamî ile birlik olarak Bağdat'ı işgal etmiştir.⁷ Bununla beraber Kerrâmiyye⁸ ve İsmâiliyye⁹ gibi fırkaların oluşması ve ortaya konulan iddialar sebebiyle kaotik ortam daha da genişlemekteydi. Müslümanlar iç çekişmeler ve kavgalarla uğraşırken; bir taraftan Moğollar Müslüman şehirlerini işgal ediyor, diğer taraftan da Haçlılar Mısır ve Mescid-i Aksâ'yı işgal etmek için teşebbüslerde bulunmuştur.¹⁰

Yukarıda ifade edilen bu iç çekişmelerin ve hesaplaşmaların sonucunda İslâm âlemindeki birlik ruhu dumura uğramış ve Müslümanlar küçük devletlere bölünmüşlerdi. Bu sırada düşmanlarını unutan Müslümanlara baskınları devam eden Moğollar Bağdat'a ulaşmıştı. Nihâyetinde Abbâsî devleti yıkılmış (656/1258), halife öldürülmüş, Moğollar tarafından Bağdat şehri istila edilmiş,

⁵ Bek, *Muhadaratu Tarihi'l-ümemi'l-İslâmiyye: (ed-Devletü'l-Abbasiyye)*, 539; Ebû Saîd Nasirüddin Abdullah b Ömer b Muhammed Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva* (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2008), 1/29-30; Mehmet Bağış, *Beydâvî Tefsîrinin Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsîr Usûlü Açısından Tahlili* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 5.

⁶ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/30-32.

⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, 17/358-358; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1999), 35-39; Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/30.

⁸ III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren Horasan ve Mâverâünnehir'de ortaya çıkan itikadî mezhep. Geniş bilgi için bk. Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 26 Temmuz 2023).

⁹ İsmâîl b. Ca'fer es-Sâdık'a nisbet edilerek varlığını günümüze kadar sürdüren aşırı Şîî mezhebi. Geniş bilgi için bk. Mustafa Öz - Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâiliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Temmuz 2023).

¹⁰ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/30-32; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 3/327-329.

buradaki âlimler öldürülmüş, kitapların kimi yakılmış, kimi Dicle nehrine atılmıştır. Öyle ki çok sayıdaki kitaplar nehir üzerinde bir yol oluşturmuştur.¹¹

Moğolların bu işgali, Bağdat'tan sonra Şam, Halep, Hama ve Mısır'a kadar devam etmiştir. Moğolların işgal politikaları Mısır ve Şam'da Memlükler'le karşılaşınca kadar sürmüştür. Nihâyetinde Moğollar, Aynicâlût denilen yerde Memlükler'e yenilip işgalleri sekteye uğramıştır.¹² İlginçtir ki İslâm beldelerini tarumar eden Moğollar'ın bir kısmı, kısa bir müddet sonra İslâmiyet'i kabul etmiş ve tahrip ettikleri bazı şehirleri imar etmiştir.¹³ Moğolların yanı sıra İslâm dünyasının kaos yaşamasına sebebiyet veren bir başka sıkıntı ise Haçlılar'ın devam eden işgalleriydi. Zira Haçlılar, Mısır ve Kudüs'e yönelik işgallerini genişletmiştir. İşte İslâm dünyasında hicrî yedinci asırda yaşayan âlimler kendilerini çepeçevre kuşatan saldırı ve işgallere ilim meclisleri oluşturarak ve ilme teşvik ederek bu engelleri bertaraf etmeye çaba sarfetmiştir.¹⁴

1.1.1.2. Toplumsal Hayat

Hicri yedinci asırda Beyzâvî'nin yaşadığı bölgede toplum, İslâm dininin hâkimiyeti altında farklı tabakalardan oluşuyordu. Toplum içerisinde Müslümanların yanı sıra, özgürlük, emniyet ve güven ortamı içerisinde yaşayan Yahudi ve Hıristiyan azınlıklar da mevcuttu. Bu azınlıklara tüm ihtiyaçlarını gidermek için imkanlar sağlanmakta ve gerek devlet idaresinde gerekse ticari hayatta önemli mevkiler tevdi edilmekteydi.¹⁵

Hicri yedinci asırda toplum yapısı şehirlilerden, köylülerden ve bedevilerden oluşmaktaydı. Tüm bu topluluklar içerisinde farklı millet ve ırklar da bulunmaktaydı. Bu değişik toplum katmanlarının genelinde yaygın olarak Arapça kullanılmaktaydı.¹⁶

¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, 17/359-362; Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/30; Dokmak, *Nüzhetü'l-Enam fî Tarihi'l-İslâm*, 238-239.

¹² Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/33.

¹³ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/33.

¹⁴ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/36.

¹⁵ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/38.

¹⁶ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/30.

Bu dönemde İslâm toplum yapısı, dört ayrı kategoriden müteşekkildi. Bu katmanların ilkinin, yönetim sınıfı veya özel sınıf olarak isimlendirilen, halife başta olmak üzere halifenin vezirleri, akrabaları, ordu komutanları, emirler ve diğer devlet adamlarıyla bunların aileleri oluşturuyordu. Bu tabakadaki kişiler refah içinde yaşayıp saraylarda oturmaktaydı. İkinci tabakada ise âlimler vardı. Âlimler, devlet erkanına yakın, onları razı edecek hüküm veren ve toplum nezdinde itibarı olmayanlar ile hem devlet yönetimini eleştirebilen hem de toplum tarafından kabul görenler olarak ikiye ayrılmaktaydı. Bu sebeple saray erkanı bahsi geçen ikinci ulemâ sınıfını razı etmek için çabalardı. Üçüncü tabakada ise şairler, edebiyatçılar ve muhtelif ilim erbabı bulunmaktaydı.¹⁷ Bu kesim de genellikle halifelere, vezirlere ve valilere yakın durmaya çalışarak onlardan çıkar sağlamaktaydı. Dördüncü tabaka ise halk kesimidir. Bu tabakanın çoğunluğunu tüccarlar, çiftçiler, kentlerde yaşayan diğer zanaat sahipleri ve toplumdaki sıradan halk oluşturmaktaydı.¹⁸

1.1.1.3. Kültürel Hayat

Hicri yedinci asrın ilk yarısında İslâm medeniyeti, kültürün tüm sahalarında gelişmiş ve büyümeyi sürdürmüştür. Bununla beraber hem sosyal bilimler hem de fen bilimleri alanında ilerleme olmuştur. Bu bağlamda farklı cemiyetlerin ve çeşitli ilim çevrelerinin bir araya gelmesiyle, olgunlaşma ve yetkinlik meydana gelmiştir.¹⁹

Bu asrın ikinci yarısına gelindiğinde ise Moğollar İslâm beldelerine hücum etmiş, birçok âlimi kılıçtan geçirmiş ve nice kitapları yakıp nehre atmışlardı. Onların bu işgallerinden, sadece Aynicâlût savaşında onları mağlup eden Mısır ile kendilerine zarar vermemeleri için Moğollara vergi veren güney İran bölgesindeki Fars ve Kirman şehirleri kurtulmuştur.²⁰

¹⁷ Ali İbrahim Hasan, *Dirâset fi Târîhu'l-Memâlik el-Bahriyye* (Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1944), 338.

¹⁸ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fi Dirayeti'l-Fetva*, 1/30; Yusuf Yavuz, “Kadı Beyzavi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (Ocak 2014), 241-242.

¹⁹ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fi Dirayeti'l-Fetva*, 1/42-43.

²⁰ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fi Dirayeti'l-Fetva*, 1/42-43; Yavuz, “Kadı Beyzavi”, 241-242.

Yukarıda zikredilen iki bölgede çeşitli uzmanlıklardan yüzlerce âlimin ortaya çıkmasına vesile olan ilmî canlılık meydana gelmiş, sayısız medrese, kütüphane ve ilim meclisleri inşa edilmiştir. Bu ilim meclislerinde dinî ilimlerin yanı sıra fen bilimlerinde de ciddi çalışmalar ve araştırmalar yapılmıştır. Yapılan bu araştırma ve çalışmalar kısa bir müddet sonra fen bilimlerinde de âlimlerin yetişmesine sebep olmuştur. Müfessir Beyzâvî’de ilmî hareketliliğin yoğun olarak yaşandığı vilâyetlerden olan Şîraz’da Ehl-i sünnet âlimlerinden aklî ve naklî ilimleri tahsil ederek yetişmiştir.²¹

Beyzâvî’nin yetiştiği dönemde İslâm devletlerinden Abbâsîler, Eyyûbiler, Memlûkler ve hatta İslâmiyet’i seçtikten sonra Moğollar bile Kur’ân dili olması münasebetiyle Arapça ‘ya çok büyük önem atfediyorlardı. Moğol işgalleri sonucu durma noktasında olan aklî ve naklî ilimler hicri yedinci asrın sonlarına doğru tekrardan hareketlilik kazanmıştır.²²

1. 1. 2. Beyzâvî’nin Hayatı

Beyzâvî’nin adı, birçok kaynağa göre Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali’dir.²³ Nesebi ve lakabı ise kâdılkudât²⁴ Nâsîrüddîn el-Beyzâvî, eş-Şîrazî, eş-Şâfî’dir.²⁵ Bir müddet kadılık görevi yaptığından kâdılkudât diye vasıflanmıştır. Din konusunda tavizsiz olması ve her koşulda hakkı söylemesinden dolayı da Nâsîrüddîn diye anılmıştır.²⁶ Beyzâ’ya mensup anlamında Beyzâvî denilmiştir. Beyzâ, Şîraz yakınlarında yer alan büyük bir şehirdir. Şîrâzî ise, Şîraz’a mensup

²¹ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/42-43; Bağış, *Beyzâvî Tefsîrinin Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsîr Usûlü Açısından Tahlili*, 7.

²² Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/42-43; Yavuz, “Kadı Beyzavi”, 241-242; Bağış, *Beyzâvî Tefsîrinin Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsîr Usûlü Açısından Tahlili*, 8.

²³ Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm : Kamûsu terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ min'el-Arab ve'l-Müstarebin ve'l-Müsteşrikîn* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1997), 4/110; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 1/628; Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b Muhammed b Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1356), 198; Ebü'l-Felah Abdülhay b Ahmed b Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb* (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1991), 7/685; Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/60.

²⁴ İslâm devletlerinde yargı sisteminin başında bulunan görevliye verilen unvan. Geniş bilgi için bk. Şükrü Özen, “Kâdılkudât”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Temmuz 2023).

²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, 198; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, 7/685.

²⁶ Muhammed Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî* (Dımaşk: Daru'l-Kalem, 1408), 37.

demektir. Şîraz, günümüz İran sınırları içerisinde yer alan büyük bir vilâyettir.²⁷ Beyzâvî'nin Şîraz'a mensup olması, Beyzâ'nın buraya bağlı olmasındandır. Bu şehrin “beyaz” anlamına gelen “Beyzâ” ile isimlendirilmesi, beyazlığı çok uzaklardan görülen yüksek ve büyük bir kaleye sahip olmasındandır. Şâfî' de Şâfî mezhebine mensup demektir. Künyesi hakkında araştırmacılar, “Ebû'l-Hayr” veya “Ebû Said” olarak anıldığını dile getirmektedirler.²⁸

Günümüz İran sınırları içerisinde yer alan Beyzâ vilâyetinde doğan müfessir Beyzâvî'nin doğum tarihi kesin bir şekilde bilinmese de genel olarak hicrî 585/1189 yılında doğduğu kabul edilmektedir.²⁹ Araştırmacılar Tebriz'de vefat ettiği hususunda ise ittifak etmiştir. Ancak hangi yıl vefat ettiği hususunda İbn Kesîr (ö. 774/1372), Suyûtî (ö. 911/1505) ve Ednevî (XI. Asır), 685 yılında vefat ettiğini kaydederken; el-İsnevî (ö. 772/1370) ve es-Sübkî (ö. 771/1369), 691; el-Yâfî (ö. 768/1367) ise 692 yılında vefat ettiğini söyleyerek ihtilaf etmişlerdir.³⁰

Beyzâvî hayatının ilk dönemini Beyzâ'da ilmî geleneğe sahip ailesinin yanında geçirmiştir. Daha sonra babası ile İran sınırları içerisinde bulunan Şîraz'a yolculuk etmiştir.³¹ Bu dönemde Moğol işgali yaşandığı için halkın birçoğu Moğolların yağma ve talanı yüzünden memleketlerini terk etmiştir. Fars emîri Moğollar'a hediyeler sunmuş, bunun üzerine onlar da kendisiyle iyi geçinerek bu istilâlardan onu istisna etmişlerdi. İşte bu durumun bir neticesi olarak, Moğol istilâsından kurtulan âlimler Şîraz'a sığınmıştı. Dolayısıyla Şîraz'da büyük ilmî

²⁷ Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 32.

²⁸ Zirikli, *el-A'lâm*, 4/110; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/628; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, 198; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, 7/685; Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/61-63; Gür, *Kâzî Beyzâvî Tefsiri'nde Belâgat İlmi ve Uygulanışı*, 6-7.

²⁹ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/64.

³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, 17/606; Ebü'l-Fazl Celeddin Abdurrahman b Ebî Bekr Süyûtî, *Bugyetü'l-Vuat fî Tabakâti'l-Lugaviyyin ve'n-Nühat* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979), 2/50-51; Ahmed b Muhammed Ednevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn* (Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1997), 255; Ebü's-Sıdk Takıyyüddînn İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1979), 2/208; Ebü Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b el-Hasan İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfiyye* (Riyad: Dârü'l-Ulum, 1981), 1/136; Ebü Nasr Taceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b Ali b Abdilkafi Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ* (Kahire: İsa el-Babi el-Halebi, 1964), 8/157; Afifüddin Abdullah b Es'ad b Ali el-Yemani Yâfîi, *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân fî Ma'rifeti Havâdisi'z-Zamân* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1970), 4/165; Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/66.

³¹ Yavuz, “Beyzâvî”.

meclisler meydana gelmişti. Beyzâvî de bu ilim meclislerinin göbeğinde yetişmişti. Küçük yaştan itibaren Ehl-i sünnet âlimlerinden ahlak, tefsir, fıkıh, kelam ve mantık gibi ilimleri tahsil etti.³²

Beyzâvî, hayatının sonlarına doğru Şîiraz kadılığını bırakarak Tebriz'e gitmiştir. Hocası Muhammed el-Kütahtâî'ye yakın olmak ve ölünceye kadar yanında bulunmak üzere oraya gitmişti. Bu sırada eserler telif etmiş ve ölünce hocasının yanına defnedilmeyi vasiyet etmişti. İlimle geçirmiş olduğu hayatı vasiyeti üzere hocasının yanına defnedilerek son bulmuştur.³³

1. 1. 3. Beyzâvî'nin İlmî Şahsiyeti

Yaşadığı konjonktürde Moğolların baskı ve şiddeti, toplumsal karışıklıklar gibi sebeplerle, tarih ve biyografi kitapları Beyzâvî'nin ilmî şahsiyeti, hocaları ve öğrencileri hakkında çok az malumat vermektedir. Ancak ortaya koymuş olduğu eserler kendisini ve ilim meclislerini tanıma hususunda yardımcı olmaktadır. Kendi dönemi başta olmak üzere nesiller boyu kitapları okunup okutulmuştur. Daha çok kitapları vasıtasıyla tanınan Beyzâvî büyük ve şöhret bulan âlimlerden sayılmaktadır.³⁴

Yaşadığı dönemde İslâmî ilimlerle hemhal olan Beyzâvî tefsir, hadis, ahlak, fıkıh, usûl, nahiv gibi pek çok ilimde üne kavuşup bu alanlarda değerli eserler telif etmiştir. Bunların yanı sıra mantık ve kelâm gibi aklî ve kevnî ilimlerle de ilgilenmiştir.³⁵ Yazmış olduğu bütün eserlerde takdir gören Beyzâvî "allâme" unvanını elde etmiştir.³⁶ Yazdığı eserlerin hızlı bir şekilde şöhret bulması ve ilmî çevrelerce kabul görüp medreselerde okutulması allâme olarak anılmasının en bariz örneğidir. Nitekim Osmanlı medreselerinde kitapları okutulmuş, günümüzde dahi okutulmaya devam edilmektedir.³⁷

³² Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/70-71.

³³ Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 65.

³⁴ Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 43; Gür, *Kâzî Beyzâvî Tefsiri'nde Belâgat İlmi ve Uygulanışı*, 10.

³⁵ Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 72-73.

³⁶ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/71; Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 41; İbn Aşur Muhammed Fâzıl b Muhammed Tahir b Muhammed İbn Âşûr, *et-Tefsîr ve Ricâlüh* (Ezher: Mecmu'u'l Buhus el-İslâmiyye, 1390), 90; Celaleddin Abdurrahman, *el-Kadi Nasîrüddin el-Beyzavi ve Eseruhu fî Usuli'l-Fıkh* (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Câmii, 1981), 92.

³⁷ Gür, *Kâzî Beyzâvî Tefsiri'nde Belâgat İlmi ve Uygulanışı*, 10.

Beyzâvî, çeşitli ilim meclislerinde katıldığı münazaralarla ün kazanmış, çağdaşlarından İbn-i Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325) ile yazılı münazaralarda bulunarak ona karşı üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Kadılık görevinde fazla titiz ve bir anlamda müsamahasız davrandığı için bu makamdan azledilmesi üzerine, muhtemelen 680 de (1281) Fars'ın yeni başşehri olan Tebriz'e gitmiştir.³⁸

Beyzâvî yaşadığı dönemde ilmi ile tecessüm etmiş ender şahsiyetlerdendir. Bu durum şu örnekle ortaya konulabilir. Sübkî'nin rivayet ettiğine göre Şîraz kadılığında azledilen Beyzâvî, Tebriz'e gider ve orada bazı erdemli şahsiyetlerin katıldığı bir ders halkasına denk gelir. Kâdî Beyzâvî, tanınmamak için meclisin arka taraflarına oturur. Mecliste bulunan hoca, kimsenin cevaplayamayacağını düşünerek, bir nükte (zor bir soru) sorar. Hoca orada bulunanlardan bu soruyu, ilk önce çözmelerini (açıklamalarını), ardından cevaplamalarını ister. Şayet cevaplayamazlarsa, sadece çözmelerini, çözemelerse de bu nüktenin lafzını tekrar etmelerini ister. Hoca sözlerini bitirince Beyzâvî söz ister ve “Önce lafzını mı tekrar edeyim, yoksa çözeyim mi (açıklayayım mı)?” der. Hoca hayret içinde, lafzını tekrar etmesini ister. Beyzâvî, ilk önce nüktenin lafzını tekrar eder, sonra manasını açıklar. Ardından bu nüktenin terkiibinde bir bozukluk olduğunu ifade edip doğru şeklini oradakilere beyan eder. En sonunda nükteyi cevaplayarak, bu nüktenin bir benzerini meclistekilere sorar ve hocadan, bu nükteyi cevaplamasını ister. Hoca ise bu nükteyi çözemez. Mecliste bulunan vezir de Beyzâvî'yi çağırır ve yanına oturmasını ister. Vezir onun kim olduğunu sorunca, Beyzâvî kendini tanıtır ve Şîraz kadılığında azledildiğini, ancak kadılığa tekrar dönmek istediğini ifade eder. Bunun üzerine vezir, Beyzâvî'nin kadılığa tayin edilmesi için emir verir.³⁹

Beyzâvî, tefsir alanında öne çıkan müfessirlerdendir. Bir îcaz (ihtisar) harikası kabul edilen *Envâru't-Tenzîl* adlı eseri, onun tefsirciliğini gösteren en önemli kaynaktır.⁴⁰ Beyzâvî bu eserinde, kendisinden önceki başlıca tefsir

³⁸ Yavuz, “Beyzâvî”.

³⁹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, 8/158; Hacı Halife Mustafa b Abdullah Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1941), 1/186; Ednevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 254-255; Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 53.

⁴⁰ Yavuz, “Beyzâvî”.

kitaplarını mahirce ihtisar etmiştir. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsirinden i'rab, meâni ve beyân ilimlerini, Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-Ğayb* adlı tefsirinden kelâm ilmini ve Râgıb el-İsfahânî'nin *Câmi'u't-Tefsir* adlı eserinden gizli hakikatleri ve önemli nükteleri özetlemiştir. Âyetlere getirdiği yorumların yanında, gramer kurallarına dayanarak yaptığı açıklamalarla da büyük bir müfessir olduğunu ortaya koymuştur.⁴¹

Beyzâvî aynı zamanda önemli bir kelam âlimidir. Akîdeyi savunmak ve akîde üzerine yapılan eleştirileri defetmek âlimlerin en büyük vazifelerindedir.⁴² Kaynaklarda, Beyzâvî'nin kelâm ilmine dair olduğu belirtilen *Tavâli'u'l-Envâr*, *el-Îzâh*, *Misbâhu'l-Ervâh*, *Münthe'e'l-Münâ fî şerhi Esmâ'illâhi'l-Hüsnâ* gibi eserler, onun Kelâm alanındaki yetkinliğine işaret etmektedir. Bu eserlerden *Tavâli'u'l-Envâr*, Kelam sahasındaki önemine binaen birçok âlim tarafından şerh edilmiştir. Bu zatlar arasında el-İsfahânî (ö. h. 749), Abdüssamed b. Mahmûd el-Fârâbî (ö. h. 707), et-Tüsterî (ö. h. 732), Kâdî Ubeydullah el-Ferğânî (ö. h. 743), Şemsüddîn el-Asfarânî (ö. h. 759), Mevlâ Hocâzâde (ö. h. 894) ve Zekeriyâ el-Ensârî (ö. h. 926) gibi âlimler bulunmaktadır. El-İsfahânî (ö. h. 749) *Metâliu'l-Enzâr* adlı şerhinde, *Tavâli'u'l-Envâr*'ın önemine vurgu yapmıştır. Beyzâvî, eserin bir mukaddime ve üç bölümden oluştuğunu belirtmektedir. Bu bölümler mümkinât, ilâhiyat ve nübüvvet gibi kelâmî konuları ihtiva etmektedir.⁴³

Tarih ve biyografi kitapları Beyzâvî'nin birtakım vasıfları üzerinde ittifak etmiştir. Bunlardan takvalı, sâlih, hak konusunda müsamahasız, allâme, zâhid ve âdil gibi vasıflar dile getirilmektedir.⁴⁴

Dâvûdî (ö. 945/1539) Beyzâvî'nin fıkıhta, tefsirde, usûlde, Arap dilinde ve mantıkta iyi bir âlim; zâhid ve âbid olduğunu söylemektedir.⁴⁵ İbnü's-Sübki ise Beyzâvî'nin çalışkan, ferasetli, sâlih, çokça ibadet eden ve zâhid bir âlim olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁶ Bununla beraber Beyzâvî, fıkıh usûlü alanındaki

⁴¹ Yavuz, "Beyzâvî"; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 1/187.

⁴² Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 147-148.

⁴³ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/91-92.

⁴⁴ Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 62.

⁴⁵ Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 64.

⁴⁶ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/88; Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 63-64.

eserleriyle göze çarpmaktadır. Bunu, ortaya koyduğu el-Minhâc, Şerhu'l-Mahsûl, Şerhu'l-Müntehab el-Mahsûl ve şerh Mukaddimetü İbnü'l-Hâcib gibi eserlerinden anlamak mümkündür.⁴⁷

Beyzâvî tefsir, kelim, fıkıh ve usûl-i fıkıh dışında hadis, nahiv, mantık, astronomi, tarih ve kozmografya ile de ilgilenmiştir. Eserleri uzun müddet Osmanlı medreselerinde ve diğer ilim meclislerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.⁴⁸

Her müteallimin muhakkak bir muallimi vardır. Naklî ve aklî ilimlerin birçoğunda derinleşen Beyzâvî'nin de o dönemde ulemâ ile dolu olan Şîraz ve Tebriz'de hocaları olduğu muhakkaktır. Ancak dönemin eserleri Beyzâvî'nin hocaları hakkında pek bilgi vermemektedir.⁴⁹

Beyzâvî'nin ilk ve en önemli hocası babası, Ömer b. Muhammed b. Ali'dir. Beyzâvî, ilk eğitimini babasından almıştır.⁵⁰ Bu büyük âlim Şîraz kadılığı yapmıştır. Hicri 675 yılında vefat eden zat, ilmî birikimi ve takvasıyla öne çıkan âlimlerdendir. Beyzâvî, “el-Gâyetü'l-Kusva” adlı eserinin mukaddimesinde, babasından Hz. Peygamber'e kadar ulaşan bir ulemâ zincirini zikrederek, bağlı bulunduğu ilmî silsileyi ortaya koymak suretiyle, babasına talebe olduğunu ifade etmiştir.⁵¹ Kendisinin babasıyla hoca-talebe ilişkisi içerisinde olduğunu el-Yâfîî (ö. 768) *Mir'âtü'l-Cenân* da şu şekilde belirtmiştir: “Beyzâvî babasından ilim aldı, babası da allâme Mucîruddîn Mahmud b. el-Mübarek el-Bağdâdî'den ilim öğrendi. Mucîruddîn de, Mu'inuddîn Ebû Sa'id Mansûr b. Ömer el-Bağdadî'den ilim aldı. O da Hüccetü'l-İslâm el-Gazâlî'den ilim tahsil etti”.⁵² Ulaşabildiğimiz kaynaklarda Beyzâvî'nin ilim aldığı hocalar hakkında cüzi bir mâlûmat olması ile, ilk hocası addedilen babasının dışında Şerefüddîn Zeki el-Yüçcânî ve Takiyyüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Hasen eş-Şîrâzî de hocaları arasında

⁴⁷ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/96.

⁴⁸ Yavuz, “Kadı Beyzavî”, 248.

⁴⁹ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/74; Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 43-44; Gür, *Kâzî Beyzâvî Tefsiri'nde Belâgat İlmi ve Uygulanışı*, 11.

⁵⁰ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/70-71; Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 43; Sevri Bilâdî, *Mevsuatu A'lami'l-Ulema ve'l-Üdeba el-Arab ve'l-Müslimin* (Beirut: Dârü'l-Cil, 2005), 4/289.

⁵¹ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/75-76.

⁵² Yâfîî, *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân fî Ma'rifeti Havâdisi'z-Zamân*, 4/165.

sayılmaktadır. Bununla beraber Beyzâvî, Necmüddîn Abdülvâhit ve Sirâcüddîn ebu'l-İzz Mukrim b. 'Alâ el-Fâlî gibi âlimlerden rivayette bulunmuştur.⁵³ Aynı şekilde şeyh Muhammed b. Muhammed el-Kütahtâî'de Beyzâvî'nin müderrisleri arasında zikredilmektedir.⁵⁴ Bazı kaynaklara göre Kütahtâî, Beyzâvî'nin kadılık görevine gelmesinde yardımcı olmuştur.⁵⁵ Bununla beraber Kütahtâî, Beyzâvî'nin şeyhidir. Beyzâvî, Kütahtâî'nin zühd ve takvasından etkilenmiş ve hayatının son zamanlarında onunla vakit geçirmiştir. Nitekim tefsirini de hocasının teşvikiyle kaleme almıştır.⁵⁶

Şerefüddîn Ömer el-Büşkânî ez-Zekî'de Beyzâvî'nin hocalarından biridir. Neredeyse her ilim dalında şöhrat bulmuş ve kendisine başvuru alan büyük bir zattı. Bunun yanı sıra ilmiyle amel eden büyük âlimlerdendi. Beyzâvî onun en gözde talebesiydi. Hicri 680 yılında vefat etmesi üzerine Beyzâvî, uzun bir kaside ile onu yad etmiştir. Ayrıca bu kaside onun mezar taşına yazılmıştır.⁵⁷

Beyzâvî'nin hocaları arasında Nasîrüddîn et-Tûsî ve Şehâbeddin es-Sühreverdî'de zikredilmekte, ancak bu uzak bir ihtimaldir.⁵⁸

Babasının vefatından sonra Fars Emîri Abaka tarafından Fahreddin eş-Şîrâzî'den boşalan Şîraz kâdılkudâtılığına tayin edilen Beyzâvî, bu görevini sürdürürken, bir taraftan da talebe yetiştirmiştir.⁵⁹ Ne var ki bu talebelerinden sadece meşhur olan birkaçının adına kaynaklarda rastlanmaktadır. Kemalüddîn el-Merâğî,⁶⁰ Abdurrahman b. Ahmed el-İsfahânî,⁶¹ Ahmed b. Hasan Fahrüddîn el-

⁵³ Bilâdî, *Mevsuatu a'lami'l-ulema ve'l-üdeba el-Arab ve'l-Müslimin*, 4/290.

⁵⁴ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/76; Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 44.

⁵⁵ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 1/187; Yavuz, "Kadı Beyzavi", 243; Ahmet Ali Yusuf, *el-Beyzâvî ve Menhecühü fi't-Tefsîr* (Mekke: Cami'etü Ümmi'l-Kura, Kısmi'd-Dirâseti'l-Ulyâ, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1997), 17.

⁵⁶ Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 44-45; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 1/187; Yavuz, "Kadı Beyzavi", 243; Yusuf, *el-Beyzâvî ve Menhecühü fi't-Tefsîr*, 17.

⁵⁷ Yusuf, *el-Beyzâvî ve Menhecühü fi't-Tefsîr*, 18.

⁵⁸ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/77-78; Yavuz, "Beyzâvî"; Yusuf, *el-Beyzâvî ve Menhecühü fi't-Tefsîr*, 18-19.

⁵⁹ Yavuz, "Beyzâvî".

⁶⁰ Bilâdî, *Mevsuatu a'lami'l-ulema ve'l-üdeba el-Arab ve'l-Müslimin*, 4/290; Yusuf, *el-Beyzâvî ve Menhecühü fi't-Tefsîr*, 23.

⁶¹ Bilâdî, *Mevsuatu a'lami'l-ulema ve'l-üdeba el-Arab ve'l-Müslimin*, 4/290.

Carberdî,⁶² Zeynüddîn el-Henkî veya el-Hebkî,⁶³ Cemâlüddîn Muhammed b. Ebî Bekir b. Muhammed, Rûhuddîn Celâlüddîn et-Tayyâr, Rezîn (Ruzeyn)uddîn el-Hanci, Rûhuddîn Ebû'l-Me'ali,⁶⁴ bunlardan bazılarıdır. Muhammed b. İbrahim ez-Zencânî (ö. h. 721) ve Kavâmüddîn Mes'ûd b. Muhammed el-Hubaysî el-Kirmânî de Beyzâvî'nin talebeleridir.⁶⁵

1. 1. 4. Beyzâvî'nin Eserleri

Beyzâvî müfessir kimliğinin yanı sıra kelimci, fakih ve mütefekkir olarak da ün salmış büyük bir âlimdir. Beyzâvî hemen hemen her ilim dalında behresi olan saygın bir müellif olmakla beraber ortaya koyduğu eserlerle de ön plana çıkmaktadır. Bunu âlimlerin kendisine ve eserlerine yapmış oldukları övgülerden de görmekteyiz. Nitekim el-Yâfiî, Beyzâvî ve eserleri hakkında şunları dile getirir: “Beyzâvî, büyük âlimlerin en bilginidir. Faydalı ve hakkı ortaya koyan eserler telif etmiştir. Mevzuları titizlikle ele almıştır.”⁶⁶ Es-Sübki (ö. 771/1370): “Beyzâvî, seçkin, müdekkik, sâlih, âbid ve zâhid bir imamdı”⁶⁷ derken, İbn Kesîr : “Beyzâvî Şîraz kadısı, Azerbaycan ve civarının âlimidir” der.⁶⁸ Celaleddin es-Suyûtî ve Dâvûdî ise şu ifadeleri kullanır: “Beyzâvî allâme bir imamdı. Fıkıh ve fıkıh usulü, tefsir ve tefsir usulü, Arap Dili ve mantığa vakıftı. Mütefekkir, sâlih ve âbid ve zâhid olmasının yanı sıra Şâfiî'dir.”⁶⁹

Birçok alanda temayüz etmiş olan Beyzâvî'nin bazı eserleri şöhret bulup günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlara çeşitli kaynaklardan erişmek mümkündür. Ancak bazı eserleri günümüze kadar ulaşmamış olup, Beyzâvî üzerine yapılan çalışmalardan ve atıflardan bunlar tespit edilmeye çalışılmaktadır.⁷⁰

⁶² Bilâdî, *Mevsuatu a'lami'l-ulema ve'l-üdeba el-Arab ve'l-Müslimin*, 4/290; Yusuf, *el-Beyzâvî ve Menhecühü fi't-Tefsîr*, 22.

⁶³ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fi Dirayeti'l-Fetva*, 1/83; Bilâdî, *Mevsuatu a'lami'l-ulema ve'l-üdeba el-Arab ve'l-Müslimin*, 4/290.

⁶⁴ Yusuf, *el-Beyzâvî ve Menhecühü fi't-Tefsîr*, 21-22-23.

⁶⁵ Bilâdî, *Mevsuatu a'lami'l-ulema ve'l-üdeba el-Arab ve'l-Müslimin*, 4/291.

⁶⁶ Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân fi Ma'rifeti Havâdisi'z-Zamân*, 4/165.

⁶⁷ Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, 8/157.

⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, 17/606.

⁶⁹ Şemseddin Muhammed b Ali b Ahmed Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 1/173; Süyûtî, *Bugyetü'l-Vuat fi Tabakati'l-Lugaviyyin ve'n-Nühat*, 2/50.

⁷⁰ Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 76-78.

Beyzâvî'nin günümüze kadar ulaşan eserleri daha çok tefsir, kelâm, fıkıh, usul-ı fıkıh ve gramere yönelik eserlerdir; bunlardan bazıları şunlardır:

Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl: Çeşitli beldelere yayılan bu eser Beyzâvî tefsiri olarak da isimlendirilmiştir. Müellifinin çok yönlü olması hasebiyle üzerine birçok şerh ve hâşiye yazılan bu eser ilmî çevrelerce itibar ve takdir görmüş, defalarca basılmıştır.⁷¹

Tavâli'u'l-Envâr min Metâli'i'l-Enzâr: Kelam ilmine dair yazılmış muhtasar bir eserdir. Birçok âlim tarafından üzerine Şerh ve hâşiyeler yapılmıştır. Şerhiyle beraber birçok kez basılmıştır.⁷²

Havâssü'l-Kur'ân: Sûrelerin faziletine dair yazılan bu eser, Beyzâvî'ye nispet edilmekte, ancak eserlerinin zikredildiği kaynaklarda bulunmamaktadır. Bu eser Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki bir yazmanın içinde müstakil bir eser olarak yer almaktadır (Hâlet Efendi. nr. 800, vr. 213a-221a).⁷³

Misbâhu'l-Ervâh: Kelam alanında *Tavâli'u'l-Envâr min Metâli'i'l-Enzâr* kitabının muhtasarı olan bir eserdir. Eser, üç bölüm ve bir mukaddimeden müteşekkildir. Mukaddimede mantık ilminin özeti, birinci bölümde mümkinât, ikinci bölümde ilâhiyyât, üçüncü bölümde de nübüvvât ve semiyât gibi konular işlenmiştir. Küçük boy, kırk iki varaktan ibaret olan bu muhtasar eser, Süleymaniye kütüphanesinde yer almaktadır (Lâleli, nr. 786).⁷⁴

Münthe'l-Münâ fî Şerhi Esmâ'illâhi'l-Hüsnâ: Bu eserde esmâ-i hüsnâ hadisinde zikredilen doksan dokuz isimle birlikte, bu hadiste bahsi geçmeyip

⁷¹ Muhammed es-Seyyid Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1985), 282; İsmail Paşa el-Bağdadi, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifin ve Asarü'l-Musannifin* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951), 1/463; Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 76; Bilâdî, *Mevsuatu a'lami'l-ulema ve'l-üdeba el-Arab ve'l-Müslimin*, 4/291.

⁷² Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/91-92; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 282; el-Bağdadi, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifin ve Asarü'l-Musannifin*, 1/463; Bilâdî, *Mevsuatu a'lami'l-ulema ve'l-üdeba el-Arab ve'l-Müslimin*, 4/293.

⁷³ Yavuz, "Beyzâvî".

⁷⁴ Yavuz, "Beyzâvî".

Kur'ân'da ve diğer hadislerde belirtilen diğer ilâhî isimler açıklanmaktadır. Eser, Süleymaniye kütüphanesinde mevcuttur (Şehit Ali Paşa, nr. 428).⁷⁵

Minhâcü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl: Fıkıh usûlü alanında yazılmış meşhur muhtasar bir eserdir. Şafîîler'in fıkıh usulüne dair yapılmış özlü bir çalışmadır. Matbu olup üzerine birçok Şerh ve hâşiye yazılmıştır.⁷⁶

el-Ğâyetü'l-Kusvâ fî Dirâyeti'l-Fetvâ: Beyzâvî'nin bu eseri, Şafîî mezhebine dair yazılmış mukâren bir fıkıh kitabıdır. Eserin üzerine yazılmış birçok Şerh bulunmaktadır.⁷⁷

Tuhfetü'l-Ebrâr: Şerhu Mesâbîhi's-Sünne adıyla da bilinen bu eser, Begavî'nin Mesâbîhi's-Sünne adlı kitabının şerhidir. Bu şerh ile Beyzâvî, hadis ilimleri alanında olan etkinliğini de ortaya koymuştur. Eserin Süleymaniye kütüphanesinde birçok yazma nüshası mevcuttur (Hacı Beşir Ağa, nr. 149; Fâtih, nr. 968; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 235).⁷⁸

Lübbü'l-Elbâb fî 'İlmi'l-İ'râb: Beyzâvî bu eserde İbn Hâcib'in gramer alanında yazdığı el-Kâfiye'yi ihtisar etmiştir.⁷⁹ Birgivî'nin şerhiyle birlikte basılmış olan bu eser birçok âlim tarafından da şerh edilmiştir. (İstanbul 1270/1305).⁸⁰

Nizâmü't-Tevârîh: Hz. Âdem'den başlayarak müellifin vefatına kadar süregelen önemli olaylar, bilhassa peygamberler tarihi ve ayrıca Emevîler, Abbâsîler, Sâmânîler, Gazneliler, Deylemîler, Selçuklular ve Moğollar hakkında

⁷⁵ el-Bağdadi, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifin ve Asarü'l-Musannifin*, 1/463; Yavuz, "Beyzâvî".

⁷⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 282; el-Bağdadi, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifin ve Asarü'l-Musannifin*, 1/463; Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 77; Bilâdî, *Mevsuatu a'lami'l-ulema ve'l-üdeba el-Arab ve'l-Müslimin*, 4/292; Yavuz, "Beyzâvî"; Ferhat Koca, "Minhâcü'l-Vüsûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 01 Nisan 2023).

⁷⁷ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirâyeti'l-Fetva*, 1/6; el-Bağdadi, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifin ve Asarü'l-Musannifin*, 1/463; Bilâdî, *Mevsuatu a'lami'l-ulema ve'l-üdeba el-Arab ve'l-Müslimin*, 4/293.

⁷⁸ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirâyeti'l-Fetva*, 1/104; el-Bağdadi, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifin ve Asarü'l-Musannifin*, 1/463; Bilâdî, *Mevsuatu a'lami'l-ulema ve'l-üdeba el-Arab ve'l-Müslimin*, 4/293; Yavuz, "Beyzâvî".

⁷⁹ Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 78.

⁸⁰ el-Bağdadi, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifin ve Asarü'l-Musannifin*, 1/463; Bilâdî, *Mevsuatu a'lami'l-ulema ve'l-üdeba el-Arab ve'l-Müslimin*, 4/294; Yavuz, "Beyzâvî".

kıymetli malumatlar ihtiva eden Farsça kaleme alınmış bir eserdir. Seyyid Mansûr tarafından neşredilmiştir. Eser, Osmanlı padişahlarından III. Mehmed'in emriyle Mustafa b. Abdurrahman tarafından Enîsü'l-Mülûk adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Ayrıca Süleymaniye kütüphanesinde yazma bir nüshası vardır (Ayasofya, nr. 3605).⁸¹

Risâle fî Ta'rîfâtî'l-Ulûm ve Mevzûâtihâ: Dinî ve din dışı ilimlere ait tariflerin yapıldığı ve konularının belirtildiği risâle orta boy üç buçuk varaktır (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3684/14).⁸²

Kaynaklarda Beyzâvî'ye nispet edilen diğer eserlerde şunlardır: *el-Îzâh* (kelâm alanına dair); *Şerhu'l Metâlî'* (Sirâceddin el-Umevî'nin mantığa dair yazdığı eserin şerhi); *Mirsâdü'l-Efhâm ilâ Mebâdi'l-Ahkâm* (İbnü'l-Hâcib'in fıkıh usûlü alanındaki *Muhtasar* adlı eserinin şerhi); *Şerhu'l-Minhâc* (kendi eserine yaptığı şerh); *Şerhu't-Tenbîh* (Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Şafîî fikhına dair yazmış olduğu eserinin şerhi); *Şerhu'l-Mahsûl min ilmi'l-Usûl*; *Şerhu Müntehabi'l-Mahsûl fi'l-Usûl* (her iki eserde Fahreddin er-Râzî'ye ait usûl-i fıkıh kitaplarıdır); *Şerhu'l-Kâfiye* (İbnü'l-Hâcib'in Nahiv alanında yazdığı eseri); *et-Tehzîb ve'l-Ahlâk* (Tasavvuf); *Muhtasar fi'l-Hey'e*; *Şerhu'l Fusûl li't-Tûsî* (Astronomi).⁸³

Kaynaklarda Beyzâvî'ye nispet edilip kendisine ait olmayan eserler de mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır; *el-Îrşad fi'l-Fıkıh*, *et-Tebîra fi'l-Fıkıh*, *et-Tezkire fi'l-Furû*. Bu eserlerin üçü de Ebu Bekir el-Beyzâvî'ye aittir.⁸⁴

1. 1. 4. 1. Beyzâvî Tefsiri Üzerine

Bu başlık altında Beyzâvî'nin tefsiri hakkında genel bir malumat verilecek, âlimlerin *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* hakkındaki görüşleri zikredilecek, kaynaklarına kısaca temas edilecek olup, kaynaklık değeri bakımından çağına ve sonrasına etkileri üzerinde durulacaktır.

⁸¹ el-Bağdadi, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Asarü'l-Musannifîn*, 1/463; Bilâdî, *Mevsuatu a'lami'l-ulema ve'l-üdeba el-Arab ve'l-Müslimin*, 4/294; Yavuz, "Beyzâvî".

⁸² Yavuz, "Beyzâvî".

⁸³ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/96; Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 77-78; Yavuz, "Beyzâvî".

⁸⁴ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/116.

Araştırmamızın konusu olan tefsirin tam adı, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*'dir. Beyzâvî'nin ömrünün son yıllarında yazmış olduğu bu eseri, en meşhur teliflerindendir. Âlimler nazarında hoşça kabul gören bu tefsir üzerine birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır.⁸⁵ Zira bu, alanında orta hacimli özlü bir tefsir, vazgeçilmez bir kaynaktır. Dili anlaşılır, metni sade ve veciz bir üslûba sahiptir. Dirâyet metodu üzerine yazılan en muteber tefsirlerdendir. Arapça kaideleri göz önünde bulundurarak tefsir ve tevili birleştirmiştir.⁸⁶ Birçok mânayı, faydalı bilgileri, ince hikmetleri, şer'i hakikatleri ve parlak bir beyanı ihtiva eder. Müellif bu eserinde fesahat, belâgat ve teşri' esrarını büyük bir maharetle işlemiş, menkul ile ma'kulü bir araya toplamıştır.⁸⁷

Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı tefsirinin mukaddimesinde, tefsir ilminin bütün ilimler içerisinde en büyük ve en şerefli olduğunu dile getirmekte, dini ilimlerin başı, şariat kurallarının temeli ve esası olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu alanda çalışma yapmanın şartı, kişinin dini ilimlerin usûl ve fûrûna hâkim olmasıyla birlikte Arap dili edebiyatında da mahir olması gerekliliğidir.⁸⁸

Hüseyin ez-Zehebî: “Tefsire dair yazılmış kitapların en önemlilerinden biri Beyzâvî tefsiridir. Allah kelâmını anlamak isteyen, sırlarına ve manalarına muttali olmayı arzulayan kimse, bu tefsirden müstağni kalamaz” sözleriyle *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* 'in değerini ortaya koymaktadır.⁸⁹

Kâtip Çelebi ise Keşfü'z-Zunûn adlı eserinde Beyzâvî tefsirini şu sözlerle anlatmaktadır: “Beyzâvî bu tefsirinde, i'rab, meâni ve beyânla ilgili hususları Zemahşerî'nin “*el-Keşşâf*” isimli tefsirinden; hikmet ve kelama dair hususları Fahreddin er-Râzî'nin “*Mefâtihu'l-Ğayb*” inden; iştikaka, güç anlaşılan hakikatlere ve ince işaretlerle alakalı hususları ise Râgıb el-İsfahânî'nin “*el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kurân*” adlı eserinden özetlemiştir. Bununla birlikte Beyzâvî,

⁸⁵ Beyzâvî, *el-Gayetü'l-Kusva fî Dirayeti'l-Fetva*, 1/76.

⁸⁶ Ebû Saîd Nasırüddin Abdullah b Ömer b Muhammed Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2015), 1/5.

⁸⁷ Gür, *Kâzî Beyzâvî Tefsiri'nde Belâgat İlmi ve Uygulanışı*, 16.

⁸⁸ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 1/5.

⁸⁹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 287.

bizzat kendi parlak fikirlerinin mahsulü olan birçok makul yorumu ve makbul görüşleri tefsirine ilave etmiştir. Böylece sırların üzerindeki şüphe şaibesini gidermiş, ilimdeki kabiliyet ve basireti artırmıştır.” Mevlâna el-Münşî'nin dediği gibi: “Akıl sahipleri Kur’ân-ı Kerîm’in yüzündeki örtüyü (i’cazındaki esrarın perdesini) açabilecek bir şey meydana getirmediler. Fakat bu konuda Beyzâvî'nin çürümeyecek bir yed-i beyzası (parlak bir kudreti) vardır.” Kâtip Çelebi, bu beyanlardan sonra sözlerine şöyle devam etmektedir: “Beyzâvî mütebahhir bir âlim olduğu için kelâm süvarilerinin meydanında dolaşmış, ilimlerdeki maharetini makamına layık bir şekilde ortaya koymuştur. Bir yandan güzel işaretlerin yüzlerini örten örtüyü kaldırmış, diğer yandan hikmetin eli ve diliyle, natıkanın tercümanı ve mizanı ile ma’kulatın esrarını örten perdeleri açıp yırtmıştır. İnsanlara zor gelen sorunları çözmüş, maksada ulaşmadaki engelleri kaldırmıştır. Kişiyi sapıklığa sevk eden şüpheleri bertaraf etmiş, delillerin metotlarını insanlara açıklamıştır. Beyzâvî'nin, tefsirinde ikinci, üçüncü veya dördüncü derecede “kîle/denildi” lafzı ile zikrettiği vecihler zayıf demektir. Beyzâvî'nin sözlerine bu açıdan kim itiraz ederse, sanki o kişi, Anka kuşu için bir tuzak kuruyor ve gök yüzündeki şahini avlamak istiyor. Zira o, Ehl-i sünnet ve'l-Cemaat ehlinin mezhebi üzere olup, dini ilimlerin ve müsbet fenlerin uzmanı olan bir şahsiyettir.”⁹⁰

Brocelman da şöyle der: “Beyzâvî'nin en önemli eseri “*Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*” isimli tefsiridir. Ehl-i sünnet âlimleri, Beyzâvî tefsirini bütün tefsirlerin en güzeli olarak kabul ederler. Beyzâvî tefsirinin Ehl-i sünnet çevrelerinde oldukça seçkin bir yeri vardır.”⁹¹

Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* adlı çalışmasında Beyzâvî tefsirini şu sözlerle övmüştür: “Beyzâvî tefsiri, edebi ve felsefi tahlillerin veciz bir üslupla ifade edilmesinden dolayı zor anlaşılmasına rağmen *Envâru't-tenzil*, özellikle araştırmacı âlimler tarafından büyük bir itibar görmüştür. Müellifin özellikle felsefe, kelâm ve tabiat konularına dair bilgilerini belâgat kaideleri ile mezcedip

⁹⁰ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 1/187.

⁹¹ Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 125.

edebi bir üslupla ortaya koyması, Kur'ân'ın manalarını anlamak isteyen kimseler için bu tefsiri, vazgeçilmez kaynaklardan biri haline getirmiştir.”⁹²

Daha birçok âlim Beyzâvî tefsirini övmüş, çağının en meşhur tefsirlerinden addedildiğini ve medreselerde okutulduğunu ifade etmiştir.⁹³

Beyzâvî tefsirinin en önemli kaynağı, başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere daha sonra Hz. Peygamber'in sünneti, sahabe ve tabiinin sözleri de ona kaynak olmuştur. Tefsir kitaplarından Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kurân*, Zemahşerî'nin *Keşşâf* ve Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Ğayb* adlı eserlerde Beyzâvî'nin başlıca kaynaklarıdır.⁹⁴ Beyzâvî'nin *Keşşâf*'tan fazlaca istifade etmesinden dolayı bazı âlimler *Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*'i *Keşşâf*'ın muhtasarı mesabesinde değerlendirmişlerdir.⁹⁵ Beyzâvî, *Keşşâf*'taki i'tizâlî görüşleri almamaya özen göstermiş olsa da yer yer Zemahşerî'nin düştüğü hatalara düşmüştür. Mesela her bir sûrenin sonunda, o sûrenin fazileti ve bu sûreyi okuyan kişinin Allah indinde elde edeceği ecir ve mükâfatla ilgili bir hadis zikretmiştir. Halbuki bu hadisler, hadis ehlinin ittifakıyla mevzû kabul edilmektedir.⁹⁶

Bunun dışında Beyzâvî, gramer konusunda Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyh (ö. 180/796), Ferra (ö.207/822), Ahfeş (ö. 215/830 [?]), Zeccâc (ö. 311/923), İbn-i Cinnî (ö. 392/1002) gibi dilcilerin adlarını bazen zikrederek bazen zikretmeksizin, onları kaynak olarak kullanmıştır. Onun önemli referanslarından biri de Arap şiiRIDIR. Tefsirinde Nabiĝâ (ö. 604 [?]), Hansâ (ö. 24/645), Ümruü'l-Kays (ö. 25/645), Lebid (ö. 40 veya 41/660 veya 661), Hassân b. Sâbit (ö.

⁹² Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 168.

⁹³ Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 124-125.

⁹⁴ İbn Aşûr, *et-Tefsîr ve Ricâlüh*, 92; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 1/187; Fehmi Ahmet Polat, “Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler”, *Tefsir: El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 194; İsmail Cerrahoğlu, “Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 01 Nisan 2023).

⁹⁵ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 282; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, 8/157; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/248.

⁹⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 282.

60/680[?]) ve Ebû Temmâm (ö. 231/846) gibi çok sayıda büyük şairin şiirlerinden deliller getirmiştir.⁹⁷

Burada şunu ifade etmek gerekir ki, Beyzâvî yer yer kişi ve mezhep isimlerini dile getirse de aslî kaynakları olan Zemahşerî, Râzî ve Râgıb el-İsfahânî gibi müfessirlerin isimlerini ve eserlerini zikretmediğinden dolayı tenkide tabi tutulmasının doğru olmayacağını, zira bunun yaşadığı dönemde atıf geleneği oluşmadığından kaynaklı olduğunu ifade edebiliriz.

Müfessir Nâs sûresinin tefsirini yaptıktan sonra eserin sonsözü olarak, bu eserin akıl sahiplerinin eşsiz faydalı bilgilerini, büyük imamların ve ümmetin seçkin şahsiyetlerinin veciz ifadelerini içerdiğini ifade etmektedir. Ayrıca bu kitabın bir Kur'ân tefsiri olduğunu, anlaşılması güç olan kelime ve cümlelerin manalarını izah ettiğini vurgulamakta ve maksadı ihlal etmeyecek şekilde kısa, okuyucunun dikkatini dağıtmayacak tarzda özet olduğunu belirtmektedir. Daha sonra ilim talebeleri için Yüce Allah'tan kendilerini bu eserden faydalandırmasını, bu uğurda sarf edecekleri çaba için kendilerini ecir ve sevaptan mahrum etmemesini niyaz etmektedir.⁹⁸ Beyzâvî'nin hâlisâne duası kabul görmüş gibi, tefsiri İslâm beldelerinde okutulmuş, kendisinden sonraki dönemlerde müfessirlerin başvurduğu ilk kaynaklardan biri olmuştur.⁹⁹

Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'i dönem itibariyle hem Osmanlı toprakları içerisindeki medreselerde hem de Osmanlı toprakları dışındaki İslâm beldelerinde çok okutulan bir tefsir kitabıdır.¹⁰⁰

İslâm âleminde şöhrete ulaşan bu tefsir, bugün dahi birçok faydaları ihtiva etmektedir. Büyük imamların sözlerinin hülasası, ümmetin seçkinlerinin Kur'ân ve onun manası hakkındaki en temiz görüşleri, lafızları hakkındaki müşkilleri açıklığa kavuşturmanın en açık ve özlü şeklini, onda bulmak mümkündür. Kendinden evvelki bazı tefsirlerin, eksik yerlerini izah etmiş ve tamamlayıcı bilgiler vermiştir. Onu medh edenler, bu tefsirin saflaştırılmış bir altın gibi ortaya

⁹⁷ Gür, *Kâzî Beyzâvî Tefsiri'nde Belâgat İlmi ve Uygulanışı*, 20.

⁹⁸ Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 5/350-351.

⁹⁹ Gür, *Kâzî Beyzâvî Tefsiri'nde Belâgat İlmi ve Uygulanışı*, 21.

¹⁰⁰ Polat, "Dirâyet Ağırıklı Tefsirler", 194.

çıktığını, Güneş gibi her yeri aydınlattığını, herkesin ona sahip olmaya çalıştığını, onu tanıyanların tadına doyamadıklarını, âlimlerin onu tedris için üzerine düştüklerini, pek çok hâşiye ve şerhlerinin yapıldığını, bütün Müslümanların kabulüne mazhar olduğunu, onun güzelliklerinin vasf edilmekle bitirilemeyeceğini söylemektedirler.¹⁰¹

Ülkemizde Beyzâvî tefsiri, İlahiyat fakültelerinde, Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı Dini Yüksek İhtisas Merkezlerinde ve müstakil olarak eğitim-öğretimlerini sürdüren medreselerde ya ders kitabı olarak ya da ihtiyaç halinde kendisine müracaat edilen bir tefsir olarak okutulmaktadır. Dünyada da birçok İslâm devletinde, İslâmî eğitim öğretim yapan fakülte, akademi vb. ilim merkezlerinde ve genel olarak mescitlerde ders halkası şeklinde okutulmaktadır. Bu yönüyle Beyzâvî tefsiri gerek üzerinde yapılan çalışmalar bakımından gerekse birebir okunması bakımından canlılığını koruyan, zenginliği her geçen gün biraz daha gün yüzüne çıkan sayılı tefsirlerimizdendir.¹⁰²

Ancak Beyzâvî'nin tefsirinden umumiyetle övgüyle bahsedildiği gibi, şüphesiz ona yönelik birtakım tenkitler de söz konusudur. Beyzâvî'nin tefsirciliğine yönelik yapılan eleştiriler, sûrelerin sonunda zayıf hadislere yer vermesi ve az da olsa İsrâiliyat'a dair atıflar yapması bunların en ciddi olanlarıdır. Ancak yapılan bu tenkitler eserin değerine hâlel getirecek büyüklükte değildir.¹⁰³

Geniş bir ilmî birikime sahip olan müfessir hakkında yapılan çalışmaların sayısını tespit etmek güç gerektiren işlerdendir. Ancak burada Beyzâvî ve tefsiri hakkında okuyucuyu sıkmayacak miktarda yapılan araştırmalardan istifade edilmeye çalışıldı.

Bütün bu tespitlerin ve yorumların yanında Beyzâvî'nin yazım üslûbunun münferit bir örnek olmadığını, döneminin yaygın tarzını yansıttığını söylemek mümkündür. Zira bu yüzyılın İslâm coğrafyasındaki ilmî faaliyetler açısından

¹⁰¹ İsmail Cerrahoğlu, "Kadı Beyzâvî ve Tefsiri", *Diyanet Dergisi* XIX/1 (1983), 14.

¹⁰² Bağış, *Beyzâvî Tefsîrinin Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsîr Usûlü Açısından Tahlili*, 18.

¹⁰³ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 1/187; Yavuz, "Kadı Beyzâvî", 244.

karakteristik özelliği, “önceki nesillerden devralınan disiplinlerin mümkün olabildiğince sistemleştirilmesidir.”¹⁰⁴ Aynı durumun geçerli olduğu *Envârü't-Tenzîl*'de Beyzâvî, tefsir ilmi açısından yeni bir bilgi ya da yöntem “keşfetme”nin gayreti içinde olmamış, kendisine kadar ulaşmış olan bilgi birikimini yeni bir üslûpla “tahlil ve tahkik etmeye” çalışmıştır.¹⁰⁵

1. 1. 4. 2. Beyzâvî'nin Tefsirdeki Metodu

Her müellif eserinin mukaddimesinde, bu eseri niçin kaleme aldığını, eserinde nasıl bir metot takip edeceğini veciz bir şekilde açıklamaya çalışır. Müfessir Beyzâvî de, tıpkı eseri gibi kısa ve öz ifadelerle bir mukaddime ile kendisini bu tefsiri yazmaya götüren ana saikleri ve hangi metodu takip edeceğini şu şekilde açıklar: “Gerçekten en kıymetli, en şerefli ve en yüce ilim, dini ilimlerin başı ve önderi olan tefsir ilmidir. Tefsir yazmak ve onun hakkında konuşmak, ancak dini ilimlerin hepsinde, usul ve fûruunda akranlarından üstün olan, Arap dilinde ve edebî sanatlarda yüksek derecede bulunan kimselere ait olabilir.”¹⁰⁶ Beyzâvî mukaddimesine ilimlerin başı ve en şerefli olarak addettiği tefsir ilminin diğer ilimlerden yüce olduğunu vurgulayarak başlamıştır. Birçok alanla ilgili yazmış olduğu eserlerle ön plana çıkan müfessir, tefsir alanında da kıymetli bir eser kaleme almak istemiş olabilir. Daha sonra tefsir yazmanın ve müfessir olabilmenin gerektirdiği şartları sıralayan Beyzâvî, aslında kendinin de dini ilimlerin birçoğunda, usul ve fûruunda, Arap dilinde ve belâgatta yetkin olduğunu vurgulamaya çalışmıştır.

Müfessir daha sonra sözlerini şöyle sürdürmektedir:

“Uzun zamandan beri, sahabenin büyüklerinden, tabiinden, daha sonraki selef âlimlerinden bana ulaşan görüşlerin özetini içine alan gerek benim gerek benden önceki faziletli âlimlerin ve araştırmacıların ortaya koydukları önemli birtakım ince nükteleri ve lâtifeleri ihtiva eden, meşhur sekiz imama ulaşan kıraat vecihlerini ve muteber kurradan rivayet edilen şaz okumaları da içine alan bir

¹⁰⁴ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik : Arap-İslam Bilimleri Tarihine Giriş* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007), 1/41.

¹⁰⁵ Mahmut Ay, “Envârü't-Tenzîl'in Kaynakları ve Tefsir Yöntemi”, *Kâdî Beyzâvî*, ed. Mustakim Arıcı (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 359.

¹⁰⁶ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 1/23.

kitap yazmayı düşünmekteydim. Ancak aczim beni bu işi yapmaktan alıkoymakta ve istediğim şu makama yükselmeme engel olmaktadır. Nihâyet yapmış olduğum istihareden sonra mazhar olduğum bereket ve kolaylık sayesinde tereddütlerden kurtuldum ve yapmak istediğim şeye başlamaya ve niyet ettiğim şeyi gerçekleştirmeye olan gayretim arttı. Eserimi tamamlayınca ona ‘*Envârü’-t-Tenzîl ve Esrârü’-t-Te’vîl*’ adını vermeye karar verdim.”¹⁰⁷

Müfessir bu ifadelerle aslında eserinin münferit bir örnek olmadığını itiraf etmektedir. Şöyle ki, tefsirinin muhtevasını ve takip edeceği yöntemi açıklamasından, önceki nesillerden devralınan bilgi ve birikimi gücü nispetinde yeni bir üslûpla ortaya koymaya çalıştığını söyleyebiliriz. Ancak bu meşakkatli işe başlamakta zorlandığını ifade eden müfessir, zihni ve ilmi bir olgunluğa eriştiğinde yazmaya karar verdiğini ifade etmektedir. Nitekim tefsirini bu ilmi olgunluğa ulaştığı 650 yıllarında kaleme aldığı söylenmektedir.¹⁰⁸

Beyzâvî’nin *Envâru’-t-Tenzîl* adlı eseri, dirâyet ağırlıklı tefsirler arasında zikredilmektedir. Nitekim müfessir, tefsirinde dirâyet metodunu benimsemiş, eserini çeşitli dini ilimlerin verileriyle zenginleştirmiş, bilhassa gramer açısından verimli bir eser telif etmiştir. Dirâyet metodunun kilometre taşı sayılan Râgıb el-İsfahânî’nin *el-Müfredât fi Ğarîbi’l-Kurân*, Zemahşerî’nin *Keşşâf* ve Râzî’nin *Mefâtîhu’l-Ğayb* adlı tefsirlerinden istifade etmiş, bunları harmanlayarak ustaca bir eser ortaya koymuştur. Diğer yandan müşkil olan mevzuları veciz ve mahirane bir tarzda çözüme kavuşturmuştur. Beyzâvî’nin belîğ bir üslûp ve geniş bir perspektif ile dini ilimlerin birçoğundan istifade ederek kaleme aldığı bu eseri, kitabın kıymeti harbiyesini arttırmış ve kendisine olan rağbeti ziyadeleştirmiştir.¹⁰⁹

Beyzâvî, tefsirinde her ne kadar dirâyet metodunu benimsemiş olsa da rivayet yöntemini de kullanmış, âyetleri tefsir ederken başka âyetlere sıkça

¹⁰⁷ Beyzâvî, *Envârü’-t-Tenzîl*, 1/23.

¹⁰⁸ İbn Âşûr, *et-Tefsîr ve Ricâlüh*, 92.

¹⁰⁹ Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, 1/187; Polat, “Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler”, 194; Cerrahoğlu, “*Envârü’-t-Tenzîl ve Esrârü’-t-Te’vîl*”.

başvurmuş,¹¹⁰ çok sayıda hadis-i şeriften istifade etmiştir. Ancak hadisleri aktarırken tamamını zikretmeyip, tefsir ettiği pasajla ilgili olan bölümleri alıp, hadisin sıhhatine değinmemiştir.¹¹¹ Bilhassa süre sonlarında yer verdiği zayıf hadisler sebebiyle tenkit edilmiştir. Buna ek olarak tefsirinde yer yer İsrâiliyat türü rivayetleri de zikretmekten imtina etmemiştir.¹¹² Sahabe sözlerine,¹¹³ tabiin ve selef âlimlerinin görüşlerine isimlerini zikrederek veya zikretmeksizin yer vermiş,¹¹⁴ âyetleri tefsir ederken birçok vecihleri ve muhtelif ihtimalleri cem etmiş, zikrettiği görüşleri tercih esasına göre sıralamış, zayıf kabul ettiği görüşlere “kîle/denildi” veya “ruviye/rivayet edildi” şeklinde meçhul kalıbıyla işaret etmiştir.¹¹⁵ Sebeb-i nüzule dair rivayetlere de değinmeyi ihmal etmemiştir.¹¹⁶ Şiirle istişhadın ilk dönemlerden itibaren kullanıldığını vurgulamış, Arap şiirini ve kelâmı kibar cinsinden özdeyişleri yeri geldikçe kullanmaya çalışmıştır.¹¹⁷ Kendinden önceki önemli müfessirlerin ve âlimlerin görüşlerini özetlemiştir. Mukaddimesinde dile getirdiği gibi bir müfessirin sahip olması gereken dilin inceliklerini bilme hususunda, tafsilata girmeden dil kaideleriyle ilgili önemli bilgiler verip, i’rab vecihlerini açıklamış, akli istidlallere dayanarak özgün yorumlar getirmiştir. Ayrıca âyetlerde yer alan belâğî incelikleri başarılı bir şekilde tespit edip Meânî ve beyân ilmine dair son derece önemli açıklamalar yapmıştır.¹¹⁸

Beyzâvî kevnî âyetleri tefsir ederken, tabiat ve varlık konularına dair meseleleri ele alır ve bu minvaldeki âyetleri çağının bilimsel verilerini göz önünde bulundurarak açıklamaya gayret göstermiştir. O, böyle bir tefsir metodunu

¹¹⁰ Beyzâvî, *Envârü ’t-Tenzil*, 1/122, 2/65, 3/16, 4/68, 5/289.

¹¹¹ Beyzâvî, *Envârü ’t-Tenzil*, 1/142, 2/118, 3/271, 4/61, 5/206.

¹¹² Demirci, *Tefsir Tarihi*, 167.

¹¹³ Beyzâvî, *Envârü ’t-Tenzil*, 1/32, 2/93, 3/67, 4/127, 5/59.

¹¹⁴ Beyzâvî, *Envârü ’t-Tenzil*, 1/58.

¹¹⁵ Beyzâvî, *Envârü ’t-Tenzil*, 1/149, 2/122, 3/141, 5/80.

¹¹⁶ Beyzâvî, *Envârü ’t-Tenzil*, 1/133, 2/24, 3/166, 4/181, 5/80.

¹¹⁷ Beyzâvî, *Envârü ’t-Tenzil*, 1/55, 2/16, 3/206, 4/200, 5/5.

¹¹⁸ Beyzâvî, *Envârü ’t-Tenzil*, 1/51, 2/127, 3/5, 4/82, 5/228; Gür, *Kâzî Beyzâvî Tefsiri’nde Belâgat İlmi ve Uygulanışı*, 25.

Fahreddîn Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Ğayb* adlı eserindeki metodundan ilham alarak yapmıştır.¹¹⁹

Müfessir hüküm bildiren âyetleri tevil ederken daha çok Şâfiî ve Hanefî mezhebini esas almış, kitaplarından istifade etmiştir. Ancak mensubu bulunduğu Şâfiî mezhebinin düşüncelerini Hanefî mezhebine tercih etmiştir. Meselâ Bakara süresinin 228. âyetteki *قُرْءٍ* “*kurûu*” kelimesine mana verirken Şâfiî'nin “*temizlik*” manasını benimseyerek Hanefî'lerin “*hayız*” manasını kabul etmeyip eleştirmiştir.¹²⁰ Bununla birlikte kelâm mevzularını açıklarken de mensubu bulunduğu Eş'ari düşüncesine göre hareket etmeye özen göstermiştir.¹²¹ Akaid ile ilgili âyetleri yorumlarken ise Ehl-i sünnet ve Mu'tezile'nin fikirlerini ayrı ayrı belirtmiş, aralarındaki görüş ayrılığına temas etmiştir. Umumiyetle de Ehl-i sünnet görüşünü daha isabetli bularak benimsemiştir. Haddizatında Beyzâvî, kendisinden çokça istifade ettiği Zemahşerî'ye aykırılık edip Mutezile düşüncesine karşı Ehl-i sünnet inancını benimsemiş olsa da yer yer cumhur ulemâya muhalefet ederek Zemahşerî'nin görüşüne uymuştur.¹²²

Beyzâvî, kıraat ilmine tam mânasıyla vâkıf olduğundan, kıraat vecihlerinin ister mütevâtir olsun ister şaz olsun fark etmeksizin âyetlerin manasına doğruca etki ettiğini düşünerek tefsirinde yer vermiştir. Kıraat vecihlerini zikrederken bazen “*kûfiyyûn*”,¹²³ “*basriyyân*”,¹²⁴ “*hicâziyyân*”¹²⁵ şöyle okumuştur diyerek, kârieleri ekleriyle zikretmiş, bazen meçhul sigasıyla şöyle de okunmuştur/kurie demekle yetinmiş, ancak genellikle kıraat âlimlerinin isimlerini açıkça söylemiştir. Değişik kıraat vecihlerinin mâna üzerindeki etkisini ortaya koymuş, sahih kıraatların yanında şaz kıraatlara da sık sık yer vermiştir.¹²⁶ Fakat bunları genellikle “*kurie/şöyle de okundu*” şeklinde meçhul sigasıyla verdiği ve bu

¹¹⁹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 284; Bağış, *Beydâvî Tefsîrinin Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsîr Usûlü Açıısından Tahlili*, 17.

¹²⁰ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 166.

¹²¹ Gür, *Kâzî Beyzâvî Tefsiri'nde Belâgat İlmi ve Uygulanışı*, 20.

¹²² Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 283; Bağış, *Beydâvî Tefsîrinin Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsîr Usûlü Açıısından Tahlili*, 17.

¹²³ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 2/166, 4/169, 5/338.

¹²⁴ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 3/66, 5/154.

¹²⁵ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 3/214, 4/227, 5/58.

¹²⁶ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 3/66, 4/44.

okuyuşlardan ince birtakım anlamlar tespit ettiği için eleştirilerden salim olmuştur. “Fîhi îmâun”¹²⁷ ve “fîhi işâretün”¹²⁸ kalıbıyla başladığı bazı cümlelerde, zaman zaman işârî yorumlarda da bulunmuştur. Herhangi bir konuyla ilgili daha önce bir açıklama yapmışsa “sebeka tefsiruhu/ tefsiri daha önce geçti” ya da “sebeka fi süreti keza/ falanca sürede zikri geçti” tarzında ifadeler kullanarak, söz konusu bilgiyi geçtiği yerden araştırmaya sevk etmiş, böylece tekrardan kaçınmıştır.¹²⁹ “Şerhu’l-Mesâbîh” adlı eserimde bunu anlattım,¹³⁰ “Bu meseleyi “Mirsâd” adlı kitabımda detaylı bir şekilde açıkladım”,¹³¹ “Esmâ-i Hüsna konusunda detaylı bilgi almak isteyenler “Muntehe’l- Müna fi Şerh-i Esmâillahi’l- Hüsnâ” adlı eserime baksın”¹³² gibi ifadelerle yer yer kendi eserlerine atıflarda bulunduğu da olmuştur. Müfessirin en dikkat çekici yöntemlerinden biri de pek çok âyeti tefsir ederken “umarım”, “muhtemeldir”, “sanki” gibi kesinlik ifade etmeyen bir dil kullanmak suretiyle ilâhî kelâm karşısında ihtiyatlı bir yaklaşım sergilemesidir.¹³³

Beyzâvî, Arap dili ve belâgatı, fıkıh, usul, kelâm, cedel, mantık gibi dini ve akli ilimlere dair bütün fenleri ve selef âlimlerinin eserlerindeki bilgilerin özünü tefsirinde toplamış, bütün bu malzemeleri tek bir kalıba sokmuş ve gayet veciz bir tarzda okuyucuya sunmuştur. Çok sayıda âyetin tefsirinde yaptığı özlü ve doyurucu açıklamalarla bütün bu ilimlerde ne kadar mahir olduğunu ortaya koymuştur. Ehl-i sünnet mezhebine muhalif olan görüşleri çürütmeye gayret göstermiştir. Bundan dolayı kendisinden sonra gelen müfessirler ve ilim adamları onun tefsirini başucu kaynaklarından biri telakki etmişlerdir. Yazıldığı andan itibaren âlimlerin birbirleriyle yarışarcasına üzerinde çok sayıda hâşiye, ihtisar ve ta’lik çalışması yapması, kısa zamanda bütün İslâm âleminde şöhret bulması

¹²⁷ Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzil*, 2/160, 4/220, 5/151.

¹²⁸ Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzil*, 1/136, 2/123.

¹²⁹ Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzil*, 2/136, 3/140, 4/10, 5/219.

¹³⁰ Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzil*, 2/126, 3/41.

¹³¹ Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzil*, 2/97, 3/102.

¹³² Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzil*, 5/203.

¹³³ Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzil*, 1/178, 3/210, 4/208, 5/260; Gür, *Kâzî Beyzâvî Tefsiri’nde Belâgat İlmi ve Uygulanışı*, 26.

gerek âlimler gerekse ilim yolcuları tarafından günümüze kadar hararetle okunması, onun kıymetini ve tesirini göstermektedir.¹³⁴

Sonuç itibariyle şunu ifade edebiliriz ki, Beyzâvî tefsirini yazmaya başlamadan önce gerekli tüm hazırlıkları yapmış, takip edeceği metodu ve yöntemi tasarlamış ve sahip olduğu derin düşünce yapısıyla tefsiri kaleme almaya karar vermiştir. Müfessir eserinde sahabe, tabiin ve selef-i sâlihînin görüşlerine yer vermiş, istifade ettiği tefsirleri de ustaca ihtisar etmiştir. Bunun yanında dini ilimlerin hemen her alanına hâkim olup eser veren müellifimiz, tefsirinde kelam, kıraat, Arap dili ve belâgatı, şiir ve fıkıh gibi ilimlerden istifade etmiş, akli çıkarımlarda da bulunmaktan geri durmamıştır. Bu sebeple müfessirin tefsiri çağının önde gelen tefsirlerinden olup, günümüzde çokça okutulan tefsirler arasında zikredilmesi ile büyük önem arz etmektedir.

1. 1. 4. 3. Beyzâvî Tefsiri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı tefsiri, kaleme alındığı tarihten bu yana sürekli okunmuş ve okutulmuş kıymetli bir eserdir. Aynı şekilde müellifinin geniş bir perspektif sahibi olması, dini ilimlerin birçoğundaki etkinliği bu eserin sürekli araştırılıp üzerine kalem oynatılan eserler arasında zikredilmesine katkı sağlamıştır. Ulaşabildiğimiz kadarıyla Beyzâvî'nin bu tefsiri üzerine 300'den fazla çalışma yapılmıştır. Bunların birçoğu şerh, haşiye ve ta'lika türü eserler olup, bir kısmı da makale ve tezlerden oluşmaktadır. Bu çalışmaların birçoğunun Osmanlı döneminde yazıldığı da bilinmektedir.

Beyzâvî tefsiri üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında zaman, bazılarının tefsirin tamamı üzerine yapıldığı, bazılarının ise belirli bir Kur'ân sûresi ve belirli bir âyetler grubu üzerine yapıldığı görülecektir.

Elde ettiğimiz verilere göre *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* üzerine yapılan çalışmaların birçoğunu, Bağdatlı İsmail Paşa'nın *Hediyetü'l-Ârifîn* adlı eseri, Abdullah Muhammed el-Habeşî'nin *Câmiü's-Şüruh ve'l-Havaşi* adlı eseri,

¹³⁴ Gür, *Kâzî Beyzâvî Tefsiri'nde Belâgat İlmi ve Uygulanışı*, 21.

Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn* adlı eseri ve yakın dönemde yazılan Muhammed Zuhayli'nin *Kâzî Beyzâvî* adlı eserinde bulmak mümkündür.

Biz de burada yapılan şerh, haşiyeler, ta'lika, makale ve tezlerden bir kısmını zikrettik. Zira hepsini zikretmemiz çalışmamızın hacmini genişletecektir. Ancak bu alanda araştırma yapmak isteyenler, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* üzerine yapılan çalışmaları hâşiyeler, ta'lîkalar, tezler, makaleler ve müstakil çalışmalar şeklinde belli bir düzen ve sistematığe göre Türkçe bir eserde toplamış olan, Mehmet Bağış'ın *Beydâvî Tefsîri'nin Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsir Usûlü Açısından Tahlili* adlı yayınlanmamış doktora tezine müracaat edebilirler.

Beyzâvî Tefsîri üzerine yapılmış bazı şerh ve hâşiyeler şunlardır:

Muhyiddîn Muhammed b. Muslihuddîn el-Kûcevî'nin (Kocaelili) (ö. h. 951) hâşiyesi. Beyzâvî hâşiyelerinin en kolay anlaşılmanı ve en faydalı olanıdır. Kâtip Çelebi'nin ilk zikrettiği hâşiyedir.¹³⁵

İbn Temcîd diye ün kazanan Mustafa b. İbrahim'in (ö. h. 880) hâşiyesi. Bu zat Fatih Sultan Mehmet'in hocası olup, faydalı bir eserdir. Ayrıca İstanbul'da 1827 yılında 7 cilt şeklinde basılmıştır.¹³⁶

el-Kâzerûnî diye ün kazanan Ebû'l-Fazl el-Kurâşî es-Sıddîkî'nin (ö. h. 940) hâşiyesi. Birçok ince nükte, hakikat ve latifeleri içinde barındıran bir hâşiyedir.¹³⁷

Abdülhakîm es-Siyalkûtî'nin (ö. h. 1060) hâşiyesi. Pakistan'ın Lahor kentinden olan âlimin hâşiyesi, tahkik ve tahliliyle meşhur olmuştur.¹³⁸

Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin (ö. h. 1069) hâşiyesi. Mısırlı olan bu âlim hâşiyesini *İnâyetu'l-Kâzî ve Kifâyetu'r-Râzî 'ala Tefsîri'l-Beyzâvî* diye isimlendirmiştir. Mısırdaki 1282 de 8 cilt olarak basılmıştır. Tam bir hâşiyeler olup,

¹³⁵ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 1/188.

¹³⁶ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 1/188; Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 140.

¹³⁷ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 1/189; Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 141.

¹³⁸ Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 141.

birçok faydalı malumat barındırmasıyla Beyzâvî'nin en önemli hâşiyelerinden biridir.¹³⁹

İsmail b. Muhammed el-Konevî'nin (ö. h. 1195) hâşiyesi.¹⁴⁰

Abdurrahmân b. Hasan el-İsnevî (ö. h. 772): *Şerhu Envârü't-Tenzîl* li'l-Beyzâvî.¹⁴¹

Celâlüddîn es-Suyûtî (ö. h. 911): Hâşiyesini *Nevâhidü'l-Ebkâr ve Şevâhidü'l-Efkâr* diye isimlendirmiştir.¹⁴²

Ebû Bekir b. Ahmed b. es-Sâiğ el-Hanbelî (ö. h. 714): *el-Hisâm el-Mâzi fi İzâh Ğaribu'l-Kâzî* adlı eseri birçok fayda içermektedir.¹⁴³

Cemâlüddîn el-Karamânî (ö. h. 933): *Hâşiyetün alâ Envârü't-Tenzîl*.¹⁴⁴

Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî (ö. h. 786): *Hâşiyetün alâ Envârü't-Tenzîl*. Yûsuf sûresine kadar ulaşmıştır.¹⁴⁵

Abdurrahmân b. Ömer es-Sefercelânî (ö. h. 1150): *Hâşiyetün alâ'l-Beyzâvî*.¹⁴⁶

Zekeriyyâ b. Muhammed el-Ensârî (ö. h. 926): *Fethu'l-Celîl bi Beyâni Hafîyyi Envârü't-Tenzîl*. Sûre sonlarındaki mevzû hadislerle dikkat çekmiştir.¹⁴⁷

Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî (ö. h. 786): *Hâşiyetün alâ Envârü't-Tenzîl*.¹⁴⁸

¹³⁹ Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 142.

¹⁴⁰ Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 143.

¹⁴¹ Abdullah Muhammed el-Habeşî., *Câmiü's-Şurûh ve'l-Havâşî: Mu'cemun Şâmil li-Esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fi't-Türâsi'l-İslami ve Beyâni Şurûhihâ* (Cidde: Darü'l-Minhac, 2017), 1/464; Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 140.

¹⁴² Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 1/188; Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 141.

¹⁴³ Abdullah Muhammed el-Habeşî., *Câmiü's-Şurûh ve'l-Havâşî: Mu'cemun Şâmil li-Esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fi't-Türâsi'l-İslami ve Beyâni Şurûhihâ*, 1/463; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 1/190; Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 140.

¹⁴⁴ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 1/189; Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 140.

¹⁴⁵ Abdullah Muhammed el-Habeşî., *Câmiü's-Şurûh ve'l-Havâşî: Mu'cemun Şâmil li-Esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fi't-Türâsi'l-İslami ve Beyâni Şurûhihâ*, 1/464; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 1/189; Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 140.

¹⁴⁶ Zuhayli, *el-Kâzî el-Beyzâvî*, 142.

¹⁴⁷ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 1/188.

Ebu'l-Meyâmîn Mustafa et-Tarsûsî (ö. h. 871): *Hâşiyetün alâ Envârü't-Tenzîl*.¹⁴⁹

Muhammed b. Abdülmelik el-Bağdâdî (ö. h. 1016): *Hâşiyetü alâ Hâşiyeti Molla Hüsrev*.¹⁵⁰

Nûruddîn Abdurrahmân b. Muhammed (ö. h. 897): *Hâşiyetü alâ Tefsîri Sûreti'l-En'âm mine'l-Beyzâvî*.¹⁵¹

Beyzâvî Tefsîri üzerine yapılmış bazı ta'lîkalar ise şunlardır:

Muslihiddîn Muhammed el-Lârî (ö. h.977): *Ta'lîka*.

Mustafa b. Muhammed Bostan Efendi (ö. h.977): *Ta'lîka*.

Muhyiddîn b. Muhammed el-İskilîbî (ö. h. 922): *Ta'lîkatün alâ Envârü't-Tenzîl*.

Seyyid Ahmed b. Abdullah el-Karîmî (ö. h. 862): *Ta'lîkatün alâ Envârü't-Tenzîl*.

Zekeriya Bayram el-Ankarâvî (ö. h. 1001): *Ta'lîka*.

Muhammed b. Abdulğani (ö. h. 1036): *Ta'lîka*.

Muhammed Emîn Bâban Sadruddîn eş-Şîrvânî (ö. h. 1020): *Ta'lîka*.

Muhammed b. Kemâlüddîn et-Taşkentî: *Ta'lîka*. En'âm sûresi üzerine.

Ahmed b. Rûhillâh el-Ensârî (ö. h.1009): *Ta'lîka*.¹⁵²

Ali b. Muhammed el-Âmidî (ö. h. 1166): *Ta'lîk alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.

¹⁴⁸ Abdullah Muhammed el-Habeşî., *Câmiü's-Şurûh ve'l-Havâşî: Mu'cemun Şâmil li-Esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fi't-Türâsi'l-İslami ve Beyâni Şurûhihâ*, 1/464.

¹⁴⁹ Abdullah Muhammed el-Habeşî., *Câmiü's-Şurûh ve'l-Havâşî: Mu'cemun Şâmil li-Esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fi't-Türâsi'l-İslami ve Beyâni Şurûhihâ*, 1/464.

¹⁵⁰ Abdullah Muhammed el-Habeşî., *Câmiü's-Şurûh ve'l-Havâşî: Mu'cemun Şâmil li-Esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fi't-Türâsi'l-İslami ve Beyâni Şurûhihâ*, 1/466.

¹⁵¹ Abdullah Muhammed el-Habeşî., *Câmiü's-Şurûh ve'l-Havâşî: Mu'cemun Şâmil li-Esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fi't-Türâsi'l-İslami ve Beyâni Şurûhihâ*, 1/467.

¹⁵² Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 1/191-193.

Muhammed b. Rüstem el-Esbîrî (ö. h. 1177): *Ta'lik alâ Envârü't-Tenzîl*.

Muhammed Münîb Ayıntâbî Debbâğzâde (ö. h. 1238): *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁵³

Beyzâvî Tefsîri üzerine yazılmış tez ve makalelerden bazıları şunlardır:

Talip İçöz, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl 'de İşâri Tefsir*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.

Selahattin Öz, *Kâdî Abdülcebbar ve Kâdî Beyzâvî'nin Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımının Mukayesesi*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.

Müslüm Yıldırım, *Beyzâvî Tefsiri'nin İsrâiliyyât Açısından İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

Süleyman Gür, *Kâzî Beyzâvî Tefsirinde Belâgat İlmi ve Uygulanışı*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014.

Ahmet Kök, *Kâdî Beyzâvî'nin Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl Adlı Tefsirinde Âhîret İnancı*, (Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2015.

Mehmet Bağış, *Beyzâvî Tefsiri'nin Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsir Usûlü Açısından Tahlili*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2017.

İsmail Cerrahoğlu, "Kâdî Beyzâvî ve Tefsîri", *Diyanet Dergisi*, 19 (1), 1983, s. 3-14.

Yusuf Şevki Yavuz, "Kâdî Beyzâvî", *MÜİFD*, (5-6), 1987-1988, s. 241-254.

¹⁵³ Abdullah Muhammed el-Habeşî., *Câmiü's-Şurûh ve'l-Havâşî: Mu'cemun Şâmil li-Esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fi't-Türâsi'l-İslami ve Beyâni Şurûhihâ*, 1/492-497.

Süleyman Gür, “Kâdî Beyzâvî Tefsirinde Teşbih Sanatı”, *Iğdır Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, (3-4), 2014, s. 153-182.

Mehmet Bağış, “Beydâvî'nin Envâru't-Tenzîl'inde Rivayet Metodu”, *Adıyaman Üni. İslâmi İlimler Araştırmaları Dergisi*, (1), 2017, s.43-74.

1. 2. MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN İLMİ

Kur'ân ilimleri Kur'ân'ın anlaşılmasına yardımcı olan ve Tefsir Usûlü veya Ulûmü'l-Kur'ân isimleriyle anılan ilimlerdir. İşte Müşkilü'l-Kur'ân ilmi de bunlardan biridir. “Müşkil” ve “Kur'ân” kelimelerinin izafetiyle oluşan bu terkip, Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan bazı âyetlerin ilk bakışta birbiriyle çelişkili olduğu vehmini uyandıran durumları inceleyip, aralarını bağdaştırarak, hakiki manalarını ortaya koyan ilme denir.¹⁵⁴ Haddizatında Hz. Peygamber'e gönderilen bir kitabın çelişki ve ihtilaf barındırması mümkün değildir. Zira her bir âyeti Allah tarafından indirilmiştir. Gerçek şu ki, âyet ve sûreler birbirinden bağımsız olarak okunduğu takdirde çelişki varmış gibi düşünülebilir, ancak âyet kümeleri ve sûreleri bütüncül bir bakışla okunduğu zaman çelişki olmadığı, aksine âyetler ve sûreler arasında tam bir münasebet ve uyum olduğu anlaşılacaktır. İşte Müşkilü'l-Kur'ân ilmi bu çelişkilerin giderilmesi için ortaya çıkan bir ilim dalıdır.¹⁵⁵

1. 2. 1. Lügat ve İstilah Anlamı

“Müşkil” sözlükte, اشكل “karışık oldu” anlamına gelen fiilden ism-i fâil olan bir kelimedir. İki şey birbirine benzedi ve her biri diğerine karıştı anlamlarına da gelmektedir.¹⁵⁶ Bunun dışında klasik kitaplarda شكل kökünden türetilen birçok mana bulunmaktadır.¹⁵⁷ Türkçede de “müşkül” Arapça kökü gibi güç, çetin anlamlarına gelmektedir.¹⁵⁸

Müşkil terimi, farklı ilim dallarında müşterek olarak kullanılan bir lafızdır. Fıkıh usûlü, hadis veya ulûmü'l-Kur'ân gibi ilimlerde birbirine yakın anlamlarda kullanılmaktadır.

¹⁵⁴ Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2015), 185.

¹⁵⁵ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1983), 179.

¹⁵⁶ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, 2010), 11/356.

¹⁵⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 2/349; Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 11/356; Rağîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), 561; Muhammed Edip Salih, *Tefsirü'n-Nusus fi'l-Fıkhî'l-İslâmî* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1984), 1/253; Muhammed Murtaş Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* (Kuveyt: Daru'l-Hidâye, 1984), 29/269-270.

¹⁵⁸ Mesut Okumuş, “Ulûmü'l-Kur'ân (Kur'ân İlimleri)”, *Tefsir: El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 380.

Müşkil'in tanımını fıkıh usûlü âlimleri birden fazla şekilde yapmışlardır.¹⁵⁹ Ancak ekserisinin ıstılahına göre müşkil, sîgası ile sözün kendisinden ne kastedildiği anlaşılmayan ve kastedilen manayı açıklayacak bir başka belirtiyeye ihtiyaç olan söz demektir.¹⁶⁰ Ömer Nasuhi Bilmen ise *Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* adlı eserinde müşkili şöyle tanımlamaktadır: “*Mânası, kendinden ne murat edildiği teemmülsüz bilinmeyecek derecede kapalı olan lafızdır ki, bu kapalı olmak, ya manasındaki incelikten, derinlikten veya kendisindeki bir istiarei bediiyeden ileri gelmiş bulunur.*”¹⁶¹ Yani, kapalılığın kendisinden kaynaklandığı ve bu kapalılığın sadece içtihat vasıtasıyla giderildiği lafızlar olup, müşterek lafızlarda meydana gelmektedir.

Hadis âlimleri de aynı şekilde müşkile birden çok tarif yapmışlardır. Ancak bu tariflerin çoğu son dönemlerde yapılmış olup, ilk dönemlerde Müşkilü'l-hadis tanımına pek rastlanılmamaktadır. Tahâvî (ö. h. 321) *Şerhu Müşkilü'l-âsâr* isimli eserinin mukaddimesinde; “*Allah Resulü (s.a.s.) tarafından makbul senetlerle rivayet edilen hadislerde, insanların çoğunun bilmesi ve anlaması mümkün olmayan şeyler gördüm. Gücümün yettiği kadar bu hadislerdeki müşkili beyan etmek istedim...*” diyerek müşkilin mânasına değinmiş, ancak bu tarif olarak kabul edilmemiştir. Ancak *Şerhu Müşkilü'l-Âsâr*'ı tahkik eden Şuayb Arnavût (1928/2016) bu eserin mukaddimesinde Tahâvî'nin metoduna dair bilgi verdikten sonra müşkilü'l-hadisi şöyle tanımlar: “*Müşkilü'l-hadis, Resulullah'tan gelen sahih bir hadisin bazen zahiren ya da hakikaten başka bir hadisle çelişmesi, bazen de Kur'ân-ı Kerim'e, Arap diline, akla veya hisse (duyularla algılanana) muhalif görünmesidir.*”¹⁶² Abdülazîz b. Mukrin el-Kusayyır'da, müşkilü'l-hadis hakkında, hadis ulemâsının kapsamlı bir tarif yapmadıklarını, kendisinin kapsamlı olduğunu iddia ettiği bir tarif getirmiştir. Ona göre müşkilü'l-hadisin tanımı şöyledir: “*Allah Resulü'nden (s.a.s.) makbul senetlerle gelen, zahiri itibariyle Kur'ân ve sünnete, icmâ', kıyas ve diğer şer'î*

¹⁵⁹ Abdülvehhab Hallaf, *İlmu Usuli'l-Fıkıh; Hulasatu Tarihi't-Teşrii'l-İslâmî* (Beyrut: Mektebetu Daru'l Fecr, 2020), 307.

¹⁶⁰ Hallaf, *İlmu Usuli'l-Fıkıh; Hulasatu Tarihi't-Teşrii'l-İslâmî*, 307.

¹⁶¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslâmiyye ve Istılâhâtü Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967), 1/121.

¹⁶² Ebû Ca'fer Ahmed b Muhammed b Selâme Tahâvî, *Müşkilü'l-Âsâr* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 1/7.

*kaidelere muarız gözüken veya zahiren muhalif olan, ilme, his ve akla muarız olan hadislerdir.”*¹⁶³

Tefsir ve ulûmü'l-Kur'ân âlimlerine göre “müşkil” kavramı tarihi süreç içerisinde çeşitli alanlarda farklı anlamlarda kullanılmıştır. Tefsir alanında müstakil olarak ele alınan ilk eser İbn Kuteybe'nin (ö. h. 276) *Te'vilü Müşkilü'l-Kur'ân* adlı eseridir. O bu eserinde müşkilü'l-Kur'ân'ı “*diğeriyle benzeşmesinden veya başka bir sebepten dolayı anlamında kapalılık olan âyet*” diye tanımlar.¹⁶⁴

Yukarıda ortaya konulan farklı tariflerden yola çıkarak Müşkilü'l-Kur'ân'ın ilk bakışta çelişkili gözüken âyetleri inceleyen bir ilim dalı olduğunu söylemek mümkündür.

1. 2. 2. Müşkil ile Benzerliği Olan Kavramlar

1. 2. 2. 1. Mübhem / مبهم:

Mübhem sözcüğü Arapça “b-h-m” kökünden türemiş, “if'âl” babından ism-i mefuldür. Sözlükte” karışık, belirsiz, kapalı bırakılan, anlaşılmaz, açık ve belirli olmayan şey veya söz” demektir.¹⁶⁵ Istılâhi anlamı ise; Kur'ân'da özel ismi anılmayan, ancak ismi mevsul veya zamirlerle zikredilen peygamber, veli, insan, cin, melek, belde, ağaç, hayvan veya yıldız gibi varlıkların özel adlarından haber veren bir ilimdir.¹⁶⁶ Mübhem, gayret ve araştırma ile bulunması imkânsız gibidir. Zira vahye bağlı olan konulardandır. Bu sebeple sadece nakille bilinebileceği söylenmektedir.¹⁶⁷ Ancak müşkil, ilim sahibi kişilerce tespit edilebileceğinden müphemden ayrılmaktadır. Diğer yandan müşkil tenakuzu konu edinirken, müphem sadece kapalılığı ele almaktadır.

¹⁶³ Abdülaziz b. Mukrin Kusayyır, *El-Ehâdisu'l Müşkiletü el-Veridetü Fi Tefsiri'l Kur'âni'l-Kerim* (Suudi Arabistan: Daru İbnu'l-Cevzi, 1430), 22-23.

¹⁶⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vilü Müşkilü'l-Kur'ân* (Kahire: Dârü't-Türas, 1973), 120.

¹⁶⁵ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 174.

¹⁶⁶ Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 12/57-59; Ebü't-Tahir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 1082.

¹⁶⁷ Abdulcelil Candan, *Kur'ân Okurken Zihne Takılan Ayetler* (İstanbul: Elest Yayınları, 2004), 26; Okumuş, “Ulûmu'l-Kur'ân (Kur'ân İlimleri)”, 386; Demirci, *Tefsir Usulü*, 136; Abdulhamit Birışık, “Mübhemâtü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Nisan 2023).

1. 2. 2. 2. Mücmel / مجمل:

Mücmel, “c-m-l” kökünden türemiş, “if’âl” babından ism-i mefuldür. Sözlükte kapalılık anlamına gelir. İstilah olarak ise, lafızdan anlamı anlaşılmayan, başka açıklayıcıya ihtiyaç duyulan sözcüktür.¹⁶⁸ Başka bir deyişle, manaya delâleti kapalı olup ancak mücmelin beyanı ile açık olan lafızlardır. Mücmel, beyan ile müfessere dönüşür. Abdücelil Candan *Kur’ân Okurken Zihne Takılan Âyetler* kitabında mücmele şöyle bir misal verir: “*salat/namaz* mücmel bir kelimedir. Zira *salat* lügatte *dua* anlamındadır. Ancak sünnet, onun ne anlama geldiğini açıklamıştır.”¹⁶⁹ Müşkil kapalılık anlamında her ne kadar mücmele benzese de mücmelde tenakuz olmadığından müşkilden ayrılmaktadır.

1. 2. 2. 3. Muhtelif / مختلف:

Muhtelif, Arapçada “*ihtelefe*” اختلف fiilinin ism-i fâildir. Kelime, uyumsuzluğun zıddı olup sözlükte, aykırılık, çelişme anlamına gelir.¹⁷⁰ Birbirinden tamamıyla farklı özellikler taşıyan demektir. Hakikî ve zahirî (yüzeysel) diye iki kısma ayrılır. Birbirinden ayrı olan iki söz arasında hakikî ihtilaf; birbirine esasta değil de görünüşte zıtlık bulunan iki kelâm arasında zahirî ihtilaf vardır. İhtilaf, iki şeyin aynı mahiyette tamamıyla müşterek bulunmamasıdır. Bu şekilde birbirine muhalif olan iki şey arasında bazen bir çelişki bulunur, bazen de bulunmaz.¹⁷¹

Muhtelif, yani çelişki ve karışıklık sadece insan için geçerli bir durum olup, Allah’ın indirmiş olduğu kitap bu çelişki ve karışıklıklardan münezzehtir.¹⁷²

1. 2. 2. 4. Müteşâbih / متشابه:

Müteşâbih, kelimesi “ş-b-h” kökünden türemiş olup “tefâul” babından ism-i faildir. Bu kök genelde “benzerlik, kapalılık, müphemlik” gibi manalara gelir. “*teşâbih*” تشابه kökü ise “benzemek, benzeşmek, müphem olmak, açık ve

¹⁶⁸ Celeleddin Süyûtî, *El-İtkan fî Ulûmi’l-Kur’an* (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987), 2/49; Candan, *Kur’ân Okurken Zihne Takılan Ayetler*, 25; Okumuş, “Ulûmu’l-Kur’ân (Kur’ân İlimleri)”, 390.

¹⁶⁹ Candan, *Kur’ân Okurken Zihne Takılan Ayetler*, 26.

¹⁷⁰ Abdullah Aydın, “Muhtelifü’l-Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Nisan 2023).

¹⁷¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2015), 1/153.

¹⁷² Flamur Kasami, *İbn Kesir Tefsirinde Müşkilü’l-Kur’an* (Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 12.

net olmamak” gibi manalara gelir.¹⁷³ Müteşâbihi, mücmelle aynı gören âlimler de bulunmaktadır. Kısacası sözlükte karışma ve benzeşme gibi anlamlara gelir. Müteşâbih kelimesi terim olarak ise, Kur’ân’da birçok manaya ihtimali olan, bu manalardan birini belirlemek için harici bir delile ihtiyacı olan âyetlerdir.¹⁷⁴ Diğer bir tanıma göre ise, lafızda benzeşip manada farklılaşan sözlere dir.¹⁷⁵ Müteşâbihin başka bir ıstılâhi anlamı ise şudur: mâna yönünden birden fazla ihtimal taşıdığından anlaşılmasında güçlük bulunan lafız veya sözdür.¹⁷⁶ Müteşâbih lafızlar kimsenin bilemeyeceği sadece ilimde derinleşmiş kişilerin bilebileceği sözlere dir.¹⁷⁷

Sözün özü, müteşâbih birçok manaya gelme ihtimali bulunan, sadece ilimde derinleşenlerin bilebileceği lafızlardır.

1. 2. 2. 5. Hafî / خفي:

Hafî, “h-f-y” harflerinden meydana gelen bir fiildir. Sözlükte, gizlemek, ketmetmek, örtmek anlamına gelir. İstilahta ise: kelimenin dışında bir engel ile manası kapalı olup içtihat ve gayret ile giderilebilen kelimedir.¹⁷⁸ Bir başka deyişle, sigasından dolayı değil, bir arızadan dolayı manası kapalı kalan lafızdır.¹⁷⁹

Buna “hırsız” lafzı örnek olarak verilebilir. Muhafaza edilmiş, koruma altındaki bir malı alan/çalın birine *hırsız* denildiği gibi, *dolandırıcı* birinin aynı kapsama girip girmediği ise “*hafî*”dir. Yani net değildir. Net olabilmesi için

¹⁷³ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 537-539.

¹⁷⁴ Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/505; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 1247; Adnan Muhammed Zerzur, *Ulümü'l-Kur'ân Medhal ila Tefsiri'l-Kur'ân ve Beyânu İ'cazihi* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1981), 164; Edip Salih, *Tefsirü'n-Nusus fi'l-Fıkhî'l-İslâmî*, 1/372; Okumuş, “Ulümü'l-Kur'ân (Kur'ân İlimleri)”, 343.

¹⁷⁵ Bedreddin b Muhammed b Abdullah Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Daru't-Turas, 1984), 2/69.

¹⁷⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Nisan 2023).

¹⁷⁷ Bilmen, *Hukuku İslâmiyye ve Istılâhâtı Fıkhîyye Kamusu*, 1/22; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/121; Okumuş, “Ulümü'l-Kur'ân (Kur'ân İlimleri)”, 343.

¹⁷⁸ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 351; Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 14/235; Edip Salih, *Tefsirü'n-Nusus fi'l-Fıkhî'l-İslâmî*, 1/230; Candan, *Kur'ân Okurken Zihne Takılan Ayetler*, 25.

¹⁷⁹ Bilmen, *Hukuku İslâmiyye ve Istılâhâtı Fıkhîyye Kamusu*, 1/21.

araştırma, tetkik ve içtihat yapılması gerekir. Bir anlamda hafi, müşkilden daha kapalıdır.¹⁸⁰

1. 2. 3. Müşkilü'l-Kur'ân İlminin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi

Kur'ân-ı Kerim, nüzul sürecinin en başından itibaren çelişkisiz oluşuna vurgu yapmış ve bir benzerini yapma noktasında muhataplarına meydan okumuştur.¹⁸¹ Buna karşın dile hâkimiyetleri ve edebiyata vukufiyetleriyle temayüz etmiş olan müşrik Araplar, Kur'ân'ın lafzına ve nazmına denk bir kelimaya ortaya koyamamıştır.¹⁸² Âyetlerin manalarında ve kendi aralarında çelişkisizlik hususunda da durum bundan farklı olmamıştır.¹⁸³

Hz. Peygamber döneminde Müslümanlar arasında Kur'ân'ın müteşâbih ve müşkil âyetleri üzerinde ciddi tartışmalar yaşanmamıştır.¹⁸⁴ Nitekim zihne takılan âyetler direk Hz. Peygamber'e sorularak çözüme kavuşturulurdu. Aynı zamanda Kur'ân'da kitabın bir kısmını muhkem âyetlerin teşkil ettiğini, diğer kısmını ise Hz. Peygamber'in ve dinde derinleşmiş kişilerin bilebileceği ile kalplerinde eğrilik bulunanların peşine düştükleri müteşâbih âyetlerin oluşturduğu dile getirilmektedir.¹⁸⁵

Hz. Peygamber'in vefatıyla beraber Kur'ân'ın müteşâbih ve müşkil âyetleri üzerine düşünme faaliyeti başlamıştır. Özellikle sahabeden Abdullah b. Mes'ud'un ve Abdullah b. Abbâs'ın âyetler arasında çelişki vehmini uyandıran durumları çözüme kavuşturmaya çalıştıkları aktarılmıştır. Nitekim o dönemde "tercümanü'l Kur'ân" olarak isimlendirilen İbn Abbâs ile ilgili bir rivayet Müşkilü'l Kur'ân ilminin doğuşu meselesi ele alınırken akla gelen ilk örneklerdendir. Celâleddin es-Süyûtî'nin ulûmü'l Kur'ân hakkında kaleme almış olduğu *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserinde şu rivayeti aktarmaktadır:

¹⁸⁰ Candan, *Kur'ân Okurken Zihne Takılan Ayetler*, 25; Kasami, *İbn Kesir Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an*, 17.

¹⁸¹ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), el-Bakara 2/23-24.

¹⁸² *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-İsrâ 17/88.

¹⁸³ Erkan Çakır, *Mâturîdî'nin Te'vilât'ında Müşkilü'l-Kur'ân* (Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017), 48.

¹⁸⁴ Adem Yerinde, "Müşkilü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Nisan 2023).

¹⁸⁵ Yerinde, "Müşkilü'l-Kur'ân".

Abdurrezzak tefsirinde şöyle der: *Ma'mer, bir kimseden, o Minhal b. Amr'dan, o da Said b. Cübeyr'den şöyle dediğini nakleder: İbn Abbâs'a bir adam gelip kimi âyetlerin kendisine çelişki vehmi verdiği ifade etmiş ve İbn Abbâs'a bu âyetlerle ilgili birtakım sorular yönelterek cevap istemiş, İbn Abbâs da tek tek bütün âyetleri incelemiş ve hepsinin cevabını vererek âyetlerde çelişki olduğu vehmine kapılan o kimseyi mutmain bir şekilde göndermiştir.*¹⁸⁶ Bu bilgi ile Müşkilü'l Kur'ân ilminin temellerinin atıldığını savunanlar olduğu gibi,¹⁸⁷ müşkilü'l-Kur'ân ilminin başlangıcını Hz. Peygamber dönemine kadar götürenler de bulunmaktadır.¹⁸⁸ Ancak biz, her iki düşüncenin mezc edilerek değerlendirilmesi kanaatindeyiz. Zira, Hz. Peygamber'e sorulan sorular ve verilen cevaplar bağlamında müşkilü'l-Kur'ân ilminin doğuşuna zemin hazırlanmış, sahabe döneminde ise bu ilmîn ortaya çıktığı görülmüştür.

Müşkilü'l-Kur'ân konusu sonraki dönemlerde çeşitli sebeplerle daha önemli hale gelmiştir. Dört halife döneminin sonlarına doğru Müslümanlar arasında meydana gelen siyasi bölünmeler ve beraberinde getirdiği fikrî ve itikadî ayrılıklar, öte yandan eski Yunan, Mısır, Hint ve İran felsefesine ait eserlerin tercümelerinin etkisiyle oluşan İslâm karşıtı düşünce sahiplerinin Kur'ân'a yönelik fikrî saldırıları bu etkenlerin başında zikredilmiştir. Burada sahabe ve Müslümanların dışında gayri müslimlerin de müşkilü'l-Kur'ân ilminin doğuşunda etkili oldukları görülmüştür. İslâm karşıtlarının bu tavırları Kur'ân'da gerçek manada bir müşkilin bulunduğu değil, kör anlayışları ve sakat görüşleriyle fitne ve te'vil arayışı içerisinde olmalarından kaynaklanmıştır.¹⁸⁹

Bu bilgilerden hareketle müşkilü'l-Kur'ân ilminin ortaya çıkmasının temelinde iki sebebinin olduğu söylenebilir. Bunlardan biri halkın zihnini meşgul eden bazı müşkil ve müteşâbih âyetleri tefsir etmek, diğeri de Kur'ân'ı İslâm'a

¹⁸⁶ Celaleddin Süyûtî, *El-İtkan fi Ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2015), 2/425; Çakır, *Mâturîdî'nin Te'vilât'ında Müşkilü'l-Kur'ân*, 49.

¹⁸⁷ Tuğba Nur Tuğut, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 9.

¹⁸⁸ Candan, *Kur'an Okurken Zihne Takılan Ayetler*, 18; Süleyman Pak, *Müşkilü'l-Kur'an* (Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000), 142.

¹⁸⁹ Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'an*, 24; Çakır, *Mâturîdî'nin Te'vilât'ında Müşkilü'l-Kur'an*, 50; Muhammet İkbâl Çalış, *İbn Cüzey'in Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an* (İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 27.

muhafif olanlara karşı savunmaktır. Zira hiçbir çelişki barındırmayan ilâhî hitabın, yeterli bilgiye sahip bulunmayanların zihinlerinde bir ihtilâf ve tenâkuz düşüncesi uyandırabilmektedir.¹⁹⁰

1. 2. 4. İşkâlin Sebepleri ve Çözüm Yolları

Ulûmü'l-Kur'ân ve tefsir usûlü kitaplarında işkâle yol açan sebepler ve çözüm yolları farklı farklı şekillerde ele alınmaktadır. Burada istifade ettiğimiz usûl kitaplarından, genel hatlarıyla ve veciz bir tarzda, işkâlin sebep ve çözümleri incelenecektir.

1.2. 4. 1. İşkâlin Sebepleri

Kur'ân'da müşkil olduğu zannedilen birtakım âyetler bulunmaktadır. Bu âyetlerin müşkil olarak değerlendirilmesinin sebebi, kimi zaman metnin kapalılığından, kimi zaman muhatabın yetersiz bilgi ve eksik araştırmasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeplerden bazıları şunlardır:

1.2. 4. 1. 1. Mevzû ihtilâfı

Bazen herhangi bir konu Kur'ân bütünlüğü içerisinde ele alındığı zaman, o mevzu ile ilgili âyetler arasında bir tezat olduğu yani bir, ya da birkaç âyetteki mânanın bir başka âyetle çelişki teşkil ettiği zannedilebilir.¹⁹¹

Kur'ân'da insanların sorguya çekileceklerine dair âyetler olduğu gibi, insan ve cinlerin sorguya çekilmeyeceklerini bildiren âyetler de bulunmaktadır. Meselâ, *“ فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ ”*, *“ Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de, gönderilen peygamberleri de mutlaka sorguya çekeceğiz ”*¹⁹² *“ فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ ”*, *“ Rabbin hakkı için, mutlaka onların hepsini yaptıklarından dolayı sorguya çekeceğiz ”*¹⁹³ âyetlerinde herkesin sorguya çekileceği belirtilirken, bir başka yerde, *“ فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ ”*, *“ İşte o gün insana da cine de günahı sorulmaz ”*¹⁹⁴ bütün insanların hesaba çekileceğinin bildirilmesi, ilk bakışta çelişki vehmi uyandırmış olabilir. Ancak

¹⁹⁰ Yerinde, “Müşkilü'l-Kur'ân”.

¹⁹¹ Demirci, *Tefsir Usulü*, 187.

¹⁹² *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-A'râf, 7/6.

¹⁹³ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Hicr, 15/92-93.

¹⁹⁴ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, er-Rahmân, 55/39.

Kur'ân'ın hiçbir yerinde çelişki olmadığını daha önce vurgulamıştık. Buradaki çelişki vehmini Zerkeşî, İbn Kuteybe ve Süyûtî şöyle te'vil etmişlerdir:

Kıyamette farklı mekânlar vardır. Bunların bazılarında hesap olacakken, bazılarında olmayacaktır. Nitekim İbn Abbâs insanların sorguya çekilmeyeceğini bildiren âyeti, sorgulamanın yapılmayacağı mekân şeklinde tefsir etmiştir. Diğer bir görüşe göre ise, ilk iki âyette tevhid ve nübüvvet vurgusu varken, son âyette ise amel vurgusu yapılmaktadır.¹⁹⁵

1.2. 4. 1. 2. Hakikat ve Mecaz İmkânı

Kur'ân'daki âyetler kimi zaman hakiki kimi zaman mecaz anlamda kullanılmaktadır. Bu sebeple kelimenin hakiki ve mecazi manalarından işkâl gibi görünen durumlar ortaya çıkmaktadır. Meselâ, *وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَىٰ وَمَا هُمْ بِسُكَارَىٰ* “İnsanları sarhoş bir halde görürsün, oysa onlar sarhoş değildir”¹⁹⁶ âyeti bu duruma bir misaldir. Zira “sarhoş” kelimelerinin birincisi mecazi iken, ikincisi hakiki anlamdadır.¹⁹⁷ Birinci sarhoşluk, kıyametin kopması ile ortaya çıkan şiddetli korkudan dolayı, mecazi sarhoşluktur. Yoksa içki içmekle meydana gelen hakiki sarhoşluk değildir.¹⁹⁸

1.2. 4. 1. 3. Fiilin İsnadı

Bazı Kur'ân âyetlerinde, yapılan işin isnadı işkâl gibi gözükebilmektedir. Meselâ, *فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ* “(Savaşta) onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü onları; attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı (onu)...”¹⁹⁹ âyetinde ilk bakışta çelişki olduğu düşünülebilir. Zira söz konusu âyette “öldürme” ve “atma” fiilleri Allah'a izâfe edilmektedir. Ancak öldürme işini müminler, atma işini yapan da Hz. Peygamber'dir. Hal böyle olunca

¹⁹⁵ Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 2/55; Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 65; Süyûtî, *El-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'an*, 1987, 2/76.

¹⁹⁶ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Hac, 22/2.

¹⁹⁷ Tuğut, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Müşkili'l-Kur'an*, 115.

¹⁹⁸ Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 2/60; Süyûtî, *El-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'an*, 1987, 2/77.

¹⁹⁹ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Enfâl, 8/17.

öldürenin ve atanın Allah Teala mı, yoksa müminler ve Hz. Peygamber mi olduğu sorusu akla gelmektedir.²⁰⁰

Bilindiği üzere yukarıdaki âyet Bedir harbi üzerine inmiştir. Savaş sona ererken Müslümanlardan: “müşriklere şöyle yaptım, böyle öldürdüm” diyerek kendilerini gurura sürükleyen hadiseler vuku bulmuştur.²⁰¹ Bunun üzerine söz konusu âyet nâzil olmuştur. Bu âyet öldürenin ve her şeyin üzerinde kudret sahibi olanın Allah olduğunu bildirmek için inmiştir. Kul ise kesb ve isteğiyle ona katılmaktadır.²⁰²

Sonuç itibariyle, her ne kadar âyetin zahiri manasına bakıldığında fiili gerçekleştiren müminler ise de hakikatte Allah’tır. Yani söz konusu âyette yer alan öldürme ve atma olayında “kesb” yani işi yapmak kullara “halk ve takdir” dileme ve yaratma ise Allah’a aittir. Bu sebeple olayın gerçek fâili Allah olduğundan, fiiller Allah’a isnâd edilmiştir. Buna göre âyette herhangi bir çelişki mevcut değildir. Dolayısıyla burada işkâlden söz etmek mümkün görünmemektedir.²⁰³

1.2. 4. 1. 4. Zıt Anlamlılık

Bazı âyetler ilk bakışta ihtilafı gibi görünse de farklı açılardan değerlendirildiği takdirde hakiki bir ihtilafın olmadığı anlaşılır. Meselâ, الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ “Bunlar, îmân edenler ve gönülleri Allah’ın zikriyle sükûnete erenlerdir. Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur”²⁰⁴ âyetinde kalplerin Allah’ın zikriyle mutmain oldukları belirtilirken, إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَّتْ قُلُوبُهُمْ “Müminler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titrer...”²⁰⁵ bu âyette ise kalplerin Allah’ın anılması ise titrediği belirtilmektedir. İlk bakışta “kalplerin sükûneti” ile “kalplerin titreyişi”

²⁰⁰ Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, 2/59; Süyûtî, *El-Îtkan fî Ulûmi’l-Kur’an*, 1987, 2/77; Demirci, *Tefsir Usulü*, 189.

²⁰¹ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2014), 6/202-203.

²⁰² Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, 6/202-203; Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân* (Kahire: Dârü’l-Hadis, 2010), 4/330.

²⁰³ Demirci, *Tefsir Usulü*, 189.

²⁰⁴ *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, er-Ra’d, 13/28.

²⁰⁵ *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Enfâl, 8/2.

arasında bir çelişki varmış gibi gözükse de aslında iki anlam arasında bir çelişki bulunmamaktadır. Zira kalbin sükûneti ve mutmain olması, tevhidi kabul etmesi sebebiyle ferahlaması ve rahatlaması; titreyişi ise, doğruluktan ayrılma ve hidâyetten sapma korkusundandır. Yani müminin kalbi Allah'ın zikriyle huzurludur, ancak haktan ve hidâyetten sapma korkusuyla da her an titremekte ve ürpermektedir. Bu, bir anlamda onun her zaman teyakkuz durumunda bulunduğunun bir ifadesidir.²⁰⁶

Dolayısıyla söz konusu anlamlar birbirine ters değil, bilakis bir bütünü tamamlayan iki unsur konumundadır.²⁰⁷

1.2. 4. 1. 5. Bir Hakikatin Çeşitli Safhalarının Anlatımı

Kur'ân'da Hz. Âdem üzerinden insanlığın yaratılış safhalarının anlatımı bu konuya örneklik teşkil etmektedir. Meselâ, bir âyette مِنْ تُرَابٍ “topraktan”²⁰⁸, başka bir âyette مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ “(pişmiş) kuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan”²⁰⁹, bir başka âyette مِنْ طِينٍ لَازِبٍ “yapışkan bir çamurdan”²¹⁰, diğer bir âyette ise مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ “pişmiş çamura benzeyen bir balçıktan”²¹¹ yaratıldığı ifade edilmektedir. İhtilaf vehmi uyandıran bu âyetler zahiren çelişkili gibi görünse de hakikatte farklı aşamalardan bahsedip hiçbir çelişki barındırmamaktadır. Zira âyetlerde geçen “hame”, “tin”, “salsal” kelimeleri muhtelif lafızlar olup, cevher itibariyle hepsinin kaynağı topraktır ve bütün bu ifadeler toprağın farklı hallerini ortaya koymaktadır.²¹²

1.2. 4. 2. İşkâlin Çözüm Yolları

Âlimler Kur'ân'da müşkil olduğu zannedilen âyetlere yönelik birtakım çözüm yolları sunmuşlardır. Bu çözüm yollarından bazıları şunlardır:

²⁰⁶ Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 2/62; Süyûtî, *El-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'an*, 1987, 2/77; Demirci, *Tefsir Usulü*, 190.

²⁰⁷ Demirci, *Tefsir Usulü*, 190.

²⁰⁸ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, Âl-i İmrân, 3/59.

²⁰⁹ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Hicr, 15/26.

²¹⁰ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, es-Sâffât, 37/11.

²¹¹ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, er-Rahmân, 55/14.

²¹² Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 2/54-55; Süyûtî, *El-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'an*, 1987, 2/75-76; Demirci, *Tefsir Usulü*, 190-191.

1.2. 4. 2. 1. Te'vil ve Te'lif

Kur'ân'da ihtilaflı gözüken mevzuların çözümünde âlimler te'vil ve te'lif yolunu benimsemişlerdir. Özellikle itikadî ve ahlâkî konulara ilişkin işkâllerde te'vile müracaat edilirken ahkâm âyetlerindeki müşküller te'lifle veya aralarında nesih ilişkisi olup olmadığına bakılarak giderilmeye çalışılır. Yukarıda işkâlin sebepleri başlığı altında zikredilen misaller buraya da örneklik teşkil etmektedir. Bu sebeple burada örneklendirme yapılmayacaktır.²¹³

1.2. 4. 2. 2. Nesh

Âyetler arasında ihtilaf vehmi uyandıran mevzuların çözümünde âlimlerin kullandığı bir diğer metot nesh yöntemidir. Allah Teâlâ'nın eski bir hükmü yenisiyle yürürlükten kaldırması anlamını ifade eden nesh meselesi, özellikle müfessirler ve fakihlerin çelişkili görünen bazı âyetleri uzlaştıramadıkları zaman başvurmuş oldukları bir yol olarak görünmektedir.²¹⁴

Konuya dair Kur'ân'ın sünneti neshettiğine yönelik kiblenin Mescid-i Aksâ'dan Kâbe yönüne çevrilmesi²¹⁵ ile âşûrâ orucu yükümlülüğünün ramazan orucu ile kaldırılması²¹⁶ örnek olarak zikredilebilmektedir.²¹⁷

Bu çözüm yollarının yanı sıra daha başka çözüm yolları da ortaya konulmuştur. Bunlar, âyetlerin nüzul sırasını tespit etmek, kıraat farklılığını göz önünde bulundurmak,²¹⁸ Arapçayı kullanmak, Kur'ân'ı bir bütün olarak ele almak, sünnete başvurmak, taassup ve taklitten uzaklaşmak, gaybî ve gereksiz ayrıntılara dalmamak, zahirî anlamı esas alıp bâtinî anlama inmemek, siyak ve sibakî göz önünde bulundurmamak, işkâlin çözümü için Allah'a başvurup takvaya sarılmak ve işkâli zamana bırakmak şeklinde sıralanabilir.²¹⁹

²¹³ Yerinde, "Müşkilü'l-Kur'ân".

²¹⁴ Demirci, *Tefsir Usulü*, 192.

²¹⁵ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Bakara 2/144; Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh* (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), Tefsir, 12; Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Zuhayr (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1433), Mesâcid, 11-15.

²¹⁶ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Bakara 2/185; Buhârî, *Buhârî*, Savm, 69; *Müslim*, Sıyâm, 125.

²¹⁷ Abdurrahman Çetin, "Nesih", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Ağustos 2023).

²¹⁸ Süyûtî, *El-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'an*, 1987, 2/80.

²¹⁹ Candan, *Kur'ân Okurken Zihne Takılan Ayetler*, 41-54.

1. 2. 5. Müşkilü'l-Kur'ân Hakkında Yapılan Çalışmalar

Sahabe döneminden başlayarak sonraki dönemlere intikal eden birtakım müşkil âyetlerin çözümüne yönelik çalışmalar yapılmıştır. Nitekim Hasan-ı Basrî'ye nispet edilen *Risâle fi'l-kader* adlı eserde Kur'ân'da ihtilâf ve tenâkuz bulunduğu yönündeki iddialara cevaplar verilmiştir.²²⁰

Bundan sonraki süreçte müstakil olarak müşkilü'l-Kur'ân ilmi oluşmuş, soru-cevap şeklinde eserler telif edilmiş ve ihtilâflı mevzular çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Konuya dair ilk müstakil eserler h. 2-3. yüzyılda yazılmaya başlanmıştır. Bu sahanın ilk müellifleri *Cevâbâtü'l-Kur'ân* adlı eseriyle Süfyân b. Uyeyne, *Müşkilü'l-Kur'ân ve er-Red 'ale'l-mülhidîn fi müteşâbihi'l-Kur'ân* adlı çalışmalarıyla Kutrub'dur.²²¹ Müşkilü'l-Kur'ân'a dair günümüze ulaşan en eski telifler 3. yüzyıla ait olup bunlar arasında Ahmed b. Hanbel'in *er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye* adlı risâlesi önemlidir. Bu yüzyılda yazılmış daha sistemli ve kapsamlı bir eser İbn Kuteybe'nin *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*'ıdır.²²²

Son dönem ulemâ ve müfessirlerin büyük ekseriyeti işledikleri âyet veya konu bağlamında müşkil gözüken âyetleri tefsir ve tahlil etmeye çalışmışlardır. Bu müfessirlerden bazıları şunlardır: Muhammed Abduh, (v.1323/1905) Reşid Rıza, (v.1354/1935) Kasimi, (v.1866/1914) Mevdudi, (v.1396/1976) Seyyid Kutub, (v.1386/1966) Elmalılı Hamdi Yazır, (1361/1942) Muhammed Cevad Mağniyye, Muhammed Enver Keşmiri, (v.1352/1933) Mahmud Hicazi, Said Nursi, (v. 1379/ 1960) Muhammed Gazali, (v. 1417/1996) Şa'ravi, Muhammed Ali Sabuni, Muhammed Esed, Muhammed el-Emin Şinkiti, (v. 1363/1943) Hafidi, İbn Aşur, Tabatabai, Süleyman Ateş ve diğer birçok âlim tefsir ve ilmi çalışmalarında müşkil gözüken âyetlere değinmiştir.²²³

Özel anlamda müşkilü'l-Kur'ân alanında çalışma yapmak isteyenler için bu sahada yapılmış müstakil ve akademik olan çalışmalardan bazıları şunlardır:

²²⁰ Yerinde, "Müşkilü'l-Kur'ân".

²²¹ İbnü'n-Nedim Ebû'l Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1978), 52-78.

²²² Yerinde, "Müşkilü'l-Kur'ân".

²²³ Candan, *Kur'ân Okurken Zihne Takılan Ayetler*, 19.

İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Te'vîlu Müşkilü'l-Kur'ân*, (nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut, 1981.

Ebû Yahyâ Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 826/1421), *Fethü'r-Rahmân bi Keşfi Mâ Yeltebisu fi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1983.

Muhammed Abduh (ö. 1323/1905), *Müşkilâtu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut, 1969.²²⁴

Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdullah Râzî, *Es'iletu'l-Kur'ân'il-Mecid ve Ecvibetühü*, Kum, 2013.

Muhammed b. Hamza b. Nasr el-Kirmani, *Esrârü't-Tekrâr fi'l-Kur'ân*, Thk. Abdulkadir Ahmed Ata, Beyrut, 1989.

Hamza el-Kirmani, *el-Burhân fi Tevcih-i Müteşâbihati'l-Kur'ân*, Thk, Abdulkadir Ata, Beyrut, 1986.

Muhammed Emin b. Muhammed el-Muhtar el-Cekenî eş-Şinkitî, *Def'ü İhâmi'l-Izdirab*, Beyrut, 1996.

Şerafeddin el-Hüseyin b. Süleyman b. Reyyân, *er-Ravdu'r -Reyyân fi Esileti'l- Kur'ân*, Thk: Abdulhâlim b. Muhammed Nessar es- Selefî, Beyrut, 1994.

Muhammed b. Abdullah el-Hatib el-Eslafî, *Dürretu't-Tenzil fi Beyâni Âyâti'l Müteşâbihât fi'l-Kitabi'l-Aziz*, Beyrut, 1979.

İmaduddin Ebu'l Hasan Abdulcebbar b. Ahmed, *Tenzihu'l Kur'ân ani'l Metâin*, Beyrut, 2006.

Muhammed Enver Şah el-Keşmirî, *Müşkilâtü'l- Kur'ân*, Pakistan, 1998.

Râşid Abdullah Ferhan, *Tefsiru Müşkilü'l-Kur'ân*, 1983.

Abdulaziz b. Abdusselâm, *Fevâid fi Müşkilü'l-Kur'ân*, Thk: Seyyid Rıdvan Ali en- Nedvî, Beyrut, 1982.

²²⁴ Demirci, *Tefsir Usulü*, 192.

Muhammed b. İbrahim b. Sa'dullah b. Cemaat, *Keşfu'l Meâni fi'l Müteşâbih mine'l-Mesânî*, Thk: Abdulcevad Halef, Mısır, 1990.

Ahmed b. Cafer b. Abdullah Münâdi, *Müteşâbihu'l-Kur'âni'l-Azim*, Mekke, 1993.

Mekkî b. Ebi Talib, *Müşkilü İ'râbu'l-Kur'ân*, Thk. Yasin Muhammed Sevvâs, Şam, 1984.

Beyânu'l-Hakk en-Nîsâburi, *Vâdhu'l-Burhan fi Müşkilâti'l-Kur'ân*, Beyrut, 1990.

Şeyhu'l İslâm İbn Teymiyye Abdulhâlim el-Harrânî, *Tefsirü Âyâtin Üşkilet ale Kesirin mine'l-Ulemâ*, Thk: Abdulaziz b. Muhammed b. el- Halife, Riyad, 1996.²²⁵

Süleyman Pak, *Müşkilü'l-Kur'ân*, (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2000.

Mehmet Akın, *Neseft Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.

Erkan Çakır, *Mâturîdî'nin Te'vîlât'ında Müşkilü'l-Kur'ân*, (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2017.

Murat Dinler, *Ebussuûd Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân*, (Doktora Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

Osman Şahin, *Kur'ân'ı-Kerim'deki Müşkil İfadeler ve Çözüm Yolları*, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1996.

Ahmet Özbay, *Kurtubî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.

²²⁵ Candan, *Kur'ân Okurken Zihne Takılan Ayetler*, 19-20.

Tuğba Nur Tuğut, *Hak Dini Kur'ân Dili Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.

Flamur Kasamı, *İbn Kesir Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2011.

Mehmet Yalınkılıç, *Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Müşkil Âyetlere Yaklaşımı*, (Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2019.

Muhammed İkbâl Çalış, *İbn Cüzey'in Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

Reyhan Karaahmetoğlu, *İbn Aşûr Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân*, (Yüksek Lisans Tezi), Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük 2020.

Hidâyet Yılmaz, *Kur'ân Yolu Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân*, (Yüksek Lisans Tezi), Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük 2021.

İbrahim Atay, *Kâdî Beyzâvî'nin Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl Adlı Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân'a Yaklaşımı*, (Yüksek Lisans Tezi), Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Burdur 2022. Yazar, bu çalışmasında Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* tefsirinde geçen bazı müşkil âyetlere değinmekle beraber önceki tefsirlerle karşılaştırmalı yöntem kullanmıştır.

Yunus Akça, "Kur'ân'da Müşkilü'l-Kur'ân'a Yol Açan Sebepler", *Kilis 7 Aralık Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, (10), 2019, s.189-215.

Yakup Çiçek, "Müşkilü'l-Kur'ân", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (7-8-9-10), 1995, s.79-112.

İKİNCİ BÖLÜM

BEYZÂVÎ TEFSİRİNDE MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN

2.1. ALLAH'IN ZAT, SIFAT VE FİİLLERİ İLE İLGİLİ ÂYETLERDEKİ MÜŞKİLLER

Kelam ekollerinden Eş'arî, Maturidi ve Mu'tezile âlimleri, Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiilleri ile ilgili olarak farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Eş'arî âlimleri, Allah'ın sıfatlarını kabul etmekle birlikte sübûtî ve haberi olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Sübûtî sıfatlara zati sıfatlar da denilebileceğini ve bu sıfatların yedi kısımdan oluştuğunu belirterek, bunlardan tekvin sıfatını kudret sıfatı altında zikretmektedirler. Haberi sıfatları ise Allah'a yaraşır şekilde te'vil etmektedirler. Beyzâvî'de zat ve sıfat ilişkisinde Eş'arî kelamcılarının yakın bir tasavvura sahiptir. Maturidi âlimler ise, sübûtî sıfatlara tekvin sıfatını da ekleyerek sekize çıkarmaktadır. Yaratmak, öldürmek, diriltmek ve rızıklandırmak gibi fiili sıfatlar konusunda Maturidiler, Eş'arîlere muhalefet ederek bu sıfatların kadim olduklarını iddia etmektedir. Mu'tezile âlimleri ise Allah'ın şanına layık olmayacağından hiçbir sıfatın kadim olduğunu kabul etmemekte, Allah'ın zâtıyla bunları haiz olduğunu belirtmektedirler. Bununla birlikte Mu'tezile âlimlerinin Eş'arî ve Maturidi âlimlerine muhalefet ettiği bir diğer konu rü'yetullah'ı inkar etmek ve Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünü savunmaktır. Netice itibarıyla her bir ekol kendi görüşünü destekleyecek âyetleri delil olarak kullanmaktadır.²²⁶

İnsanoğlunun Yüce Allah'ı kendisi veya bildiği başka bir varlık gibi tasavvur etmesi ve dolayısıyla O'na bazı fiilleri isnat etmesi son derece yanlıştır. Şüphesiz ki Yüce Allah, bütün kötülüklerden ve eksikliklerden münezzehtir. Hiçbir şeyi bâtil yaratmadığı gibi,²²⁷ abesle iştilal etmesi de söz konusu değildir.²²⁸ Her şeyi bir hikmete binâen yaratan, her yaptığında bir güzellik ve hayır bulunan Yüce Mevlâ'dan iyilikten başka bir şey beklemek mümkün değildir. Bununla beraber, Kur'an-ı Kerim'de, başta idlâl etme (saptırma) olmak üzere bazı fiillerin Yüce Allah'a nispet edildiği de bir gerçektir. İşte bu bölümde

²²⁶ Ahmet Bardak, "Kâdî Beydâvî'nin İlahiyât (Ulûhiyet) Görüşü", *Şarkiyat* 9/1 (Nisan 2017), 225; Charif Murad, "Allah'ın Zâtı, Sıfatları ve Fiilleri Hakkında Mütakellimîn ve Felâsifenin Görüşleri", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/6 (Haziran 2017), 92-110.

²²⁷ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, Âl-i İmrân 3/191.

²²⁸ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Mü'minûn 23/115.

bu çelişkinin çözümü konusunda Beyzâvî'nin görüşlerini irdelemeye çalışacağız.²²⁹

2. 1. 1. Allah'ın Kullara Zulmedip Etmeyeceği Meselesi

İslâm düşünce tarihinde zulüm ve kötülüklerin kaynağı sürekli tartışılmıştır.²³⁰ Bu tartışma irade kavramı etrafında şekillenmiştir. Yani Allah'ın irâdesi bir kesinlik ve değişmezlik mi ifade etmekte, yoksa izin verme, mühlet tanıma gibi anlamlara mı gelmekte sorusu sorulmuştur. Bu sorulara verilen çeşitli cevaplardan dolayı İslâm tarihinde farklı farklı ekoller ortaya çıkmıştır.²³¹ Buna göre bazıları kulun fiillerinde bağımsız olduğunu ve ortaya çıkan fesat ve zulümlerin insan kaynaklı olduğunu savunurken, bazıları ise her şeyin Allah'ın iradesi ve kontrolü dahilinde meydana geldiğini ancak Allah'a zulüm isnad edilemeyeceğini ifade etmiştir. Bu durumda zulüm ve kötülüklerin kaynağı Allah mı, kullar mı meselesi ortaya çıkmıştır. Bu tartışmaların kaynağında siyasi faktörler olduğu gibi âyetlerin farklı anlaşılması ve çelişkili gözüken âyetleri beraber değerlendirmeme gibi sebepler de zikredilmiştir.²³² Biz burada Beyzâvî'nin meseleye nasıl yaklaştığını ortaya koymaya çalışacağız. Konuya dair âyetlerden bazıları ise şunlardır:

فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَرَّادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا

“Onların kalplerinde bir hastalık vardır. Allah da onların hastalığını çoğaltmıştır.”²³³

إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا وَلَكِنَّ النَّاسَ أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ

“Şüphesiz ki Allah insanlara hiçbir şekilde zulmetmez, fakat insanlar kendilerine zulmederler.”²³⁴

²²⁹ İbrahim Akşit, *Taberî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an* (Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 18.

²³⁰ Abdulhamit Sinanoğlu, “Zulüm ve Kötülükler İlâhî mi, İnsânî midir? -Zulüm ve Kötülüklerin Kaynağı Hakkında Müslüman Kelâmcıların Tartışmaları Üzerine-”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (Haziran 2012), 25-36.

²³¹ Sinanoğlu, “Zulüm ve Kötülükler İlâhî mi, İnsânî midir?”, 25-36.

²³² Sinanoğlu, “Zulüm ve Kötülükler İlâhî mi, İnsânî midir?”, 25-36; Yusuf Şevki Yavuz, “Zulüm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Haziran 2023).

²³³ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Bakara, 2/10.

“Rabbin kullara zulmedici değildir.”²³⁵

İlk âyette Allah’ın kalplerinde hastalık bulunan insanların hastalıklarını arttıracığı belirtilirken diğer âyetlerde kullarına zulmetmeyeceği, bilakis insanların kendilerine zulmettiği ifade edilmektedir. Bu âyetler ilk bakışta birbirleriyle çelişkili gibi görünse de telif edildiği takdirde hakiki manada bir ihtilafın olmadığı görülür.

Beyzâvî bu konunun ilk âyeti “Kalplerinde hastalık vardır. Allah da onların hastalıklarını artırmıştır.” ile ilgili olarak şunları söylemektedir; Buradaki hastalık, hakiki ve mecaz olmak üzere iki manaya muhtemeldir. Hastalık, bedende olduğu zaman hakiki manasında olup bu durum onu normal davranışından çıkarır ve hareketlerine zarar vermektedir. Hastalık nefsin işleyişine etki eden psikolojik şeylerde olduğu vakit ise mecaz anlamındadır. Meselâ cahillik, akide bozukluğu, kıskançlık, kin ve günah sevgisi bunlardandır. Çünkü bunlar fazilete ulaşmaya engel olduğu gibi gerçek ve ebedî hayatı kaybetmeye de sebeptir. Dolayısıyla inkarcıların kaçırdıkları liderlik gibi şeylerden dolayı kalpleri acı duymakta ve Hz. Peygamber’in günbegün kuvvetlenmesini ve yükselmesini çekememektedir. Allah da onun durumunu daha da yükselterek ve şanını yücelterek üzüntülerini artırmaktadır. Onların nefisleri küfür, itikat bozukluğu, Hz. Peygamber’e düşmanlık vb. şeylerle afete maruz kalmış, Allah da bunu kalplerini mühürlemekle, vahyi tekrar ederek ve yardımını katlayarak artırmıştır. Artırmayı Allah’a nispet etmek, sonuç olması itibarı iledir. Hastalığın artmasından da Hz. Peygamber’in muzaffer olup ülkelere yayılmasını murat etmek de muhtemeldir.²³⁶

Müfessir kalplerdeki hastalığın hakiki ve mecaz manaya muhtemel olduğunu belirtmektedir. Ancak mecaz manayı esas alarak âyeti tefsir etmektedir. Zira inkarcılar Hz. Peygamber’i ve kendisine vahiy gelmesini kabullenemediklerinden dolayı kalpleri rahatsızlık duymaktadır. Bunun üzerine

²³⁴ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, Yûnus, 10/44.

²³⁵ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, Fussilet, 41/46.

²³⁶ Beyzâvî, Envârü ’t-Tenzil, 1/45.

Allah içlerindeki kötülük ve düşmanlığın karşılığı olarak kalplerindeki hastalığı kendi fiillerine bağlayarak arttırdığını ifade etmektedir. Yani Allah kendilerine zulmetmemekte, sadece yaptıkları fiilleri bir hükme bağlamaktadır. Beyzâvî'nin bu âyet hakkındaki yorumları kendisinden önce gelen Zemahşerî'nin görüşlerine de mutabık gözükmektedir.²³⁷

Beyzâvî, Yûnus süresinin 10/44. âyeti hakkında şunları söylemektedir: “Allah insanlara hiçbir şekilde zulmetmez, ancak insanlar kendilerine zulmederler” yani Allah duyularını ve akıllarını kör etmekle zulmetmez, onlar kendi nefislerini bozmak ve kendilerinin yararına olan şeyleri elden kaçırmakla bizzat benliklerine zulmetmiş olurlar. Burada şuna delil vardır ki kulun kesb etme, kazanma yeteneği vardır, Cebriye'cilerin iddia ettikleri gibi iradesi elinden tamamen alınmış değildir. Ayrıca bu âyetin onlar için tehdit olması da caizdir. Bu durumda mana şöyle olur: Kıyamet gününde onları saracak olan azap Allah'tan gelen adil bir hükümdür. Allah onlara zulmetmez ancak onlar azabı gerektiren şeyleri işlemelerinden dolayı kendilerine zulmederler.²³⁸

Yukarıdaki âyette Yüce Rabbimiz peygamber ve kitaplara ek olarak insanlara akıl nimetini bahşetmiş, doğru ile yanlış biribirinden ayırt edebilme melekesini onlara vermiştir. Bununla birlikte kişinin bunca delillere, uyarılara rağmen kötülükte ısrar etmesiyle kendi kendine zulmedeceği ortaya konulmuştur.²³⁹

Müfessir bu âyetin tefsirinde kulun kesb etme özelliğine vurgu yapmaktadır. Zira kişi zararına olan şeyleri işlemekle ve yararına olan şeylerden uzak kalmakla kendine zulmetmiş olur. Çünkü Allah kendisine doğruyu yanlıştan ayırt edebilecek peygamber ve kitap göndermiş, bunlara ek olarak da akıl vermiştir. Bunca nimete karşılık kişinin kötülükte ısrar etmesi ise kişinin kendi nefsine zulmü şeklinde ifade edilmiştir.

²³⁷ Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b Ömer b Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûnü'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil* (Kahire: Dârü'l-Hadis, 2012), 1/68-69.

²³⁸ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 3/114.

²³⁹ Hidayet Yılmaz, *Kur'an Yolu Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an* (Karabük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 57.

Beyzâvî, Fussilet 41/46. âyet hakkında ise şunları söylemektedir: “Kim iyi bir şey yaparsa, kendi lehinedir” kavli kişinin yaptığı iyiliğin kendi yararına, “kim de kötülük ederse, kendi aleyhinedir. Rabbin kullarına zulmedici değildir” lafzı ise kişinin yaptığı kötülüğün kendi zararına olacağı ve Allah’ın kullarını yapmadıkları şeylerle sorumlu tutmayacağı belirtilmektedir.²⁴⁰

Netice olarak Beyzâvî burada herhangi bir işkâlden bahsetmemekle birlikte, âyette geçen kalp hastalığına gerçek ve mecaz olmak üzere iki anlam yüklemektedir. Bununla birlikte kalpteki hastalığı, inanmayanların içlerine giren korku veya Hz. Peygamberin başarısıyla gelen fetihleri kabullenememe olarak da yorumlanabileceğini belirtmektedir. Âyetleri birlikte okuduğumuz takdirde kişinin kendi yapıp ettiklerinin karşılığını gördüğünü söyleyebiliriz. Bu durumda âyetler arasında bir işkâlin olmadığı, kişinin kendi fiilleriyle kendisine zulmettiği ortaya çıkmaktadır.²⁴¹

2. 1. 2. Allah’a Beşeri Sıfatların İzafesi Meselesi

Kelâm ilminin ortaya çıkışını etkileyen ve ardından farklı ekollerin oluşumuna zemin hazırlayan konuların önemli bir kısmını Kur’ân’da Yüce Allah’tan bahseden ifadeleri anlama ve yorumlama noktasındaki farklılıklar oluşturmaktadır. Ancak bu farklılıklar kemal sıfatlardan ziyade Allah hakkında kullara benzetilme ihtimali olan ve bu sebeple eksiklik hissi veren sıfatlar noktasında tartışma mevzusu olmuştur. Bu sıfatların bir kısmı Allah’ın zatı ile ilgiliyken diğer bir kısmı ise fiilleriyle ilgilidir. Bu sıfatlara kelam ilminde haberi sıfatlar denilmektedir. Başka bir deyişle haberi sıfatlar yaratılmışlara ait olan el (*yed*), yüz (*vech*), yakalama / tutma (*batş*), yan (*cenb*), oturma (*istiva*) gibi ifadelerin Allah’a izafe edilmesidir.²⁴²

Kur’ân’ın birtakım âyetlerinde beşeri sıfatların Allah’a izafesi zikredilirken, diğer birtakım âyetlerinde ise Allah’ın hiçbir şeye benzemediği

²⁴⁰ Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzil*, 5/74.

²⁴¹ Mehmet Yalınkılıç, *Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın Müşkil Ayetlere Yaklaşımı* (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 30-31.

²⁴² Mehmet Emin Güleçyüz, *Mütekaddimîn Dönemi Eş’ari Kelamında Beşeri Duyguların Allah’a Nisbeti Meselesi*, ; (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 9-10; Ömer Aydın, “Haberî Sıfatları Anlama Yolları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999), 133-135; İlyas Çelebi, “Sıfat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Haziran 2023).

ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu âyetler arasında bir çelişki vehmi oluşmaktadır. Bu durumda âyetlerin te'vil edilebileceğini savunanlar olduğu gibi te'vile yanaşmayanlar da bulunmaktadır. Konuya dair bazı âyetler şunlardır:

وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ

“O'nun kürsüsü gökleri ve yeri içine alır.”²⁴³

إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ

“Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra Arş'a istivâ eden,”²⁴⁴

وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ

“Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü oradadır.”²⁴⁵

اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ

“Allah onlarla istihza (alay) eder.”²⁴⁶

وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلَعْنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ

“Yahudiler “Allah'ın eli bağlanmış!” dediler. Asıl kendi elleri bağlanmıştı ve söyledikleri yüzünden lânetlenmişlerdir. Aksine O'nun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir.”²⁴⁷

وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ

“Onlar Allah'ı hakkıyla tanıyıp bilemediler. Kıyamet günü bütün yeryüzü O'nun tasarrufundadır. Gökler O'nun kudret eliyle dürülmüş olacaktır.”²⁴⁸

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْعَمَامِ وَالْمَلَنَكَةِ

²⁴³ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Bakara 2/255.

²⁴⁴ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-A'râf 7/54.

²⁴⁵ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Bakara 2/115.

²⁴⁶ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Bakara 2/15.

²⁴⁷ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Mâide 5/64.

²⁴⁸ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, ez-Zümer 39/67.

“Onlar, ille de buluttan gölgeler içinde Allah’ın ve meleklerinin gelmesini mi beklerler?”²⁴⁹

أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتِي عَلَى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنبِ اللَّهِ

“Kişinin: Allah’a yakınlık konusunda kusurlu davrandığım için bana yazıklar olsun!”²⁵⁰

لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ

“O’nun benzeri hiçbir şey yoktur.”²⁵¹

Allah’ın sıfatlarıyla ilgili âyetler, müteşâbih âyetlerdendir. Yukarıda zikrettiğimiz âyetler bunlardan bazılarıdır. Selef ulemâsı ve Ehl-i hadîs dahil, Ehl-i sünnet’in cumhuru bu âyetlere iman eder, murad edilen mânalarını Allah’a bırakır, bunların zahiri mânalarından Allah’ı tenzih ederek tefsirinden sakınmışlardır. Ehl-i sünnetin halef ulemâsı ise bu sözlerin Allah’a layık bir şekilde tevil edileceği görüşündedirler.²⁵²

Beyzâvî, Bakara 2/255. âyetinde gökleri ve yeri kapsadığı söylenen kürsünün Allah’ın yüceliğini ve azametini ortaya koyan bir temsil olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bu âyetin “Allah’ı hakkı ile takdir edemediler”²⁵³ ve “bütün yer kıyamet gününde kabza-i kudretindedir, gökler de sağ eliyle dürülmüştür”²⁵⁴ âyetleri ile aynı manada olduğunu ortaya koymaktadır. Gerçek manada ise bir kürsü ve oturanın olmadığını belirtmektedir. Kürsünün Allah’ın ilminden ve mülkünden mecaz olduğu, âlimin ve kralın kürsüsünden kinaye edildiği yorumunu da aktarmaktadır. Bir başka yorumda ise, kürsünün arşın önünde duran bir cisim olduğu, bu sebeple ona kürsü denildiği zikredilmektedir. Bu kürsü yedi kat gökleri kuşatmıştır. Bununla ilgili Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Yedi kat gökler ve yedi

²⁴⁹ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Bakara 2/210.

²⁵⁰ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, ez-Zümer 39/56.

²⁵¹ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, eş-Şûrâ 42/11.

²⁵² Süyûtî, El-İtkan fi Ulûmi’l-Kur’an, 1987, 15-16.

²⁵³ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-En’âm 7/91.

²⁵⁴ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, ez-Zümer 39/67.

kat yerler kürsünün yanında çöle atılmış bir halka gibidir. Arş'in kürsüye üstünlüğü de çölün o halkaya üstünlüğü gibidir.”²⁵⁵

Sonuç olarak, Beyzâvî yukarıda zikredilen âyetleri ve hadisi delil göstererek âyette zikredilen kürsü lafzını hakiki manasında değerlendirmeyip, Allah'ın yüceliğine ve azametine işaret eden bir mecaz olarak ele almaktadır.

Allah'ın gökleri ve yeri altı günde yaratması konusunda ise Beyzâvî, altı günü altı vakit veyahut altı gün miktarı şeklinde yorumlamaktadır. Zira bilinen gün güneşin doğuşundan batışına kadar olan zamandır. Bir anlık vakit değildir. Allah'ın eşyayı bir defada yaratmaya gücü yettiği halde aşamalı olarak yaratması iradesine delil olduğu gibi, insanlar için ibret ve işlerde acele etmemeye, temkinli davranmaya teşviktir.²⁵⁶

Beyzâvî âyetin devamında zikredilen “Arş'a hükümrân oldu” ifadesine, onun idaresini ele aldı yahut istila etti manasını vermektedir. Başka bir görüş ise arşa istivânın, Allah'ın keyfiyeti bilinmeyen bir sıfatı olduğu nakledilmiştir. Mana da şöyledir: Allah nasıl istemişse arşa öyle istivâ etmiştir, O üzerine oturmaktan ve mekân tutmaktan münezzehdir. Arş diğer cisimleri kuşatan cisimdir, ona böyle denilmesi yüksekliğinden ya da kralın tahtına benzemesindedir. Çünkü işler ve idareleri ondan yürütülür. Ayrıca ona mülktür de denilmiştir.²⁵⁷

Yukarıdaki âyette geçen yevm sözcüğü Arapça'da kullanılınca “yirmi dört saatlik zaman dilimi” anlaşılmaktadır. Bu âyette ve dünyanın altı günde yaratıldığını belirten benzer âyetlerdeki²⁵⁸ Allah'a isnad edilen yevm sözcüğünün bu manada kullanıldığını söylememiz doğru olmaz. Zira daha dünya yaratılmamıştır. Dünyadaki bir günün Hac ve Secde sûresinde,²⁵⁹ 1000 seneye eşit olduğu, Meâric sûresinde²⁶⁰ ise 50.000 seneye denk geldiği geçmektedir.²⁶¹

²⁵⁵ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 1/154.

²⁵⁶ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 3/15.

²⁵⁷ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 3/16.

²⁵⁸ Yûnus, 10/3; Hûd, 11/7; Furkân, 25/59; Secde, 32/4; Kâf, 50/38; Hadîd, 57/4.

²⁵⁹ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Hac 22/ 47; Secde 32/5.

²⁶⁰ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Meâric 70/4.

²⁶¹ Yılmaz, *Kur'an Yolu Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an*, 58.

İstivâ sözcüğünü ve “tavan” anlamına gelen arş sözcüğünü selef âlimleri yorumlamayıp âyeti olduğu gibi kabul etme yoluna gitmişlerdir. Bununla beraber birçok İslâm âlimi “istivâ alel arşın” cismani ve fiziki olmadığı hususunda görüş birliğindedirler. Sonraki âlimler Allah’a cismani ve insani sıfatlar isnad etme sorununun ortaya çıkması endişesiyle Arap dilini ve âyetlerdeki manalarını da göz önünde bulundurarak yorumlama, tevil etme gereği duymuşlardır. Bununla birlikte âlimler “istivâ alel arşı” Allah’ın, bütün varlıklardan üstün ve her şeye hâkim olarak evrene ve evrendekilere hükmetmesi, evreni ve onda bulunanları en üstün, en mükemmel bir şekilde düzenleyip yönetmesi, bilgisi, iradesi ve gücüyle bütün varlık ve olayları kuşatması diye yorumlamaktadırlar.²⁶²

Allah’a izafe edilen beşeri sıfatlardan biri de yüzdür. Allah’ın yüzü ifadesi müteşâbih tamlamalardandır. Müfessir Bakara 2/115 âyetini “Nereye dönerseniz” nerede kible tarafına dönerseniz “Allah’ın yüzü oradadır” yani emredilen cihet orasıdır şeklinde yorumlamaktadır. Çünkü yönelmek bir mescide veya bir mekâna mahsus değildir. Ya da zatı oradadır, yani o orada yapılanı bilir demektir.²⁶³ Allah kendisine yönelmeyi bir mekâna bağlamaksızın insanın her nerede olursa onunla beraber olduğunu ve yapmakta olduklarından haberdar olduğunu vurgulamaktadır. Yüz ifadesiyle Allah ya kendi zatını ya da emrini kastetmiştir.

Beyzâvî Allah’ın alay etme mevzusunu âyette geçmekte olan, “onları alaylarından dolayı cezalandırıyor” anlamında kullanmaktadır. Kötülüğün karşılığı kötülükle isimlendirildiği gibi alayın mukabilinde verilecek ceza da alay olarak isimlendirilmiştir. Bu da ya lafız lafza karşılık olsun diye ya da miktar bakımından eşit olduğu içindir. Ya da alayın vebalini çekerler ki o da onlarla alay etmiş gibi olur. Ya da başlarına alayın gerektirdiği ve alayın maksadı olan hakaret ve değersizliği indirmesi anlamındadır. Yahut da onlara alaycı biri gibi muamele eder demektir; bu da ya dünyada onları Müslümanların hükümlerine tabi tutmak ve onlara mühlet vererek ve nimetlerini artırarak taşkınlığı sürdürmeleri ile olur. Ya da âhirette olur; onlar ateşte iken onlara cennetten bir kapı açar; onlar da ona

²⁶² Karaman vd., *Kur’an Yolu : Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017), 2/536.

²⁶³ Beyzâvî, *Envârü ’t-Tenzil*, 1/102.

doğru koşarlar. Oraya varınca kapı yüzlerine kapanır. İşte Allah'ın: “Bugün de iman edenler kâfirlere gülerler”²⁶⁴ dediği budur.²⁶⁵

Beyzâvî incelediğimiz bir başka âyet olan Yahudilerin “Allah'ın eli bağlıdır” âyetinde geçen “eli bağlı olmak” sözünün “O tutucudur, rızkı dar verir” manasında kullanıldığını belirtmektedir. Zira “elin bağlı olması” ve “açık olması” cimrilikten ve cömertlikten mecazdır. Burada hakiki manada elin varlığı, bağlanması veya açık olması kastedilmemektedir.²⁶⁶ Yahudilerin bu sözü söylemeleri iki sebeple açıklanabilir: birincisi, başlarına gelen bela ve musibetler karşısında ümitsizliğe kapılıp, Allah'ın kendilerini terk ettiği ve nimetlerini kısıttığı düşüncesidir. Diğeri ise Allah yolunda harcama yapmaya teşvik eden âyetlerin yüce hedeflerini görmezden gelip bunları menfaatçi bir gözle tenkit ederek Müslümanlarla alay etmektir.²⁶⁷

Yukarıdaki âyetin devamında Allah'ın kendisi için “Bilakis onun iki eli de açıktır” sözü, cimriliği ondan tamamen reddedip gayet cömert olduğunu ispat etmek içindir. Çünkü cömert kimse en sonunda malından her iki eliyle avuçlayarak verir. Yani Allah'ın her türlü eksikliklerden münezzehe olduğunu belirtmesi amaçlanmıştır. “Nasıl isterse harcar” sözü ise Allah'ın harcamasında serbest olduğunu, dilediğine bollaştırdığını dilediğine de daralttığını vurgulamaktadır. Bilakis imkanına göre bollaştırır ve daraltır demek değildir. Âyet Finhas bin Azura hakkında inmiştir. Çünkü o, Allah'ın Yahudilerin Hz. Peygamber'i inkar etmeleri uğursuzluğu ile ellerini daraltması üzerine böyle demişti. Ötekilerini de buna ortak etmesi onların da bunun sözüne katılmalarındandır.²⁶⁸

Bazı âlimler yukarıdaki görüşü destekler mahiyette, “Aksine O'nun iki eli de açıktır” buyruğu, Allah'ın cömertlikte sınır tanımadığını ve hiçbir biçimde Allah'a cimrilik yaftasının yakıştırılmayacağını ya da nimetlerinin sayılmaya

²⁶⁴ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Mutaffifin 83/30.

²⁶⁵ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 1/48.

²⁶⁶ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 2/135.

²⁶⁷ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/304.

²⁶⁸ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 2/135.

kalksa sayılamayacağını ve sınırsız olduğunun belirtilmesi için kullanılmıştır görüşündedirler.²⁶⁹

Beyzâvî Zümer 39/67. âyetinin tefsirinde ise “Yer kıyamet gününde onun avucundadır. Gökler ise sağ eli ile dürülmüştür” cümlesini, Allah’ın büyüklüğüne ve kudretine nispetle akılların şaştığı büyük işlerin küçük kaldığına dikkat çekmek manasında yorumlamaktadır. Zira ortada ne gerçek olarak ne de mecaz olarak avuç da sağ el de yoktur.²⁷⁰

Bu âyette, kıyametten sonra hakimiyetin sadece Allah’ın olacağını bildirmek için kullanılmış olan temsili bir anlatım vardır. Kıyametin kopmasıyla Allaha başka hiçbir varlığın kuvvetinden ve etkisinden bahsedilemeyeceği ifade edilmektedir.²⁷¹

Müfessir Bakara 2/210. âyetinde zikredilen “illa en ye’tiyehümullah” lafzının Allah’ın emrinin yahut azabının gelmesini mi bekliyorlar? şeklinde yorumlamaktadır.²⁷² Aynı minvalde olan şu âyetlerde olduğu gibi: “Yahut Rabbinin emrinin gelmesini”²⁷³, “ona gazabımız geldi”²⁷⁴. Allah’ın gelmesi anlamındaki ifade farklı kelâmî düşüncelerde değişik manalarda anlaşılmıştır. Müşebbihe veya Mücessime dışındaki bütün İslâm âlimleri, “gelme” fiilinin yaratılmışlara ait bir eylem olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Bunlardan Selefiler bu tür müteşâbih âyetleri yorumlamaktan kaçınmış, bunların gerçek manasını Allah’tan başkasının bilemeyeceğini belirtmişlerdir. Kelâm âlimlerinin çoğu bu tür ifadeleri Arap dilinin kurallarına ve İslâm dininin genel prensiplerine uygun bir şekilde yorumlama gereği duymuşlardır. Burada zikredilen Allah’ın gelmesi meselesini de Allah’ın âyetlerinin, hükmünün, emir ve azabının gelmesi gibi değişik şekillerde açıklamışlardır.²⁷⁵

²⁶⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, 6/301.

²⁷⁰ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 5/48.

²⁷¹ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/634.

²⁷² Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 1/134.

²⁷³ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, en-Nahl 16/33.

²⁷⁴ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-A'râf 7/4.

²⁷⁵ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/326.

Konumuz olan bir diğere âyette ise Allah'ın "cenb" sıfatı ele alınmaktadır. Bu konu Zümer 39/56. âyetinde "Allah'ın yanında ettiğim kusurdan dolayı" şeklinde çevrilmektedir. Beyzâvî burada zikredilen "cenbillah"ın canibihi anlamında olduğunu yani onun hakkında, emirlerinde demektir ki o da taatidir şeklinde kısa bir yorum yapmaktadır.²⁷⁶ Cenb sözcüğü sözlükte yan taraf anlamına gelmektedir. "Cenbillah" tamlaması ise genel olarak "Allah'a itaat" şeklinde anlaşılmaktadır.²⁷⁷

Yukarıda yaratılmışlara ait özelliklerin Allah'a nispet edildiği âyetleri ele aldık. Son olarak bu âyetlerle okunduğu zaman ilk bakışta çelişki vehmi uyandıran Şûrâ 42/11. âyetini inceleyeceğiz. Bu âyet "لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ" (onun gibisi yoktur)" ona eş ve münasip biri yoktur demektir. Mislihi'den maksat zatı demektir. Nitekim senin gibi birisi böyle yapmaz denildiği vakit sen yapmazsın anlamındadır. Çünkü onun gibisi, onun yerini tutan biri öyle yapmazsa o hiç yapmaz. Diğere bir görüşe göre ise misluhu sıfatuhu manasındadır ki onun sıfatı gibi sıfat yoktur manasına gelmektedir.²⁷⁸ "Tenzih âyeti" olarak da ifade edilen Şura 42/11. âyeti İslâm'ın ana temelini oluşturan tevhide Allah'ın yaratılmışlara benzemeyeceğini vurgulayarak anlatmaktadır.²⁷⁹

Sonuç olarak, Kur'ân'da Allah'a nispet edilen beşeri sıfatlar ile Allah'ın hiçbir şeye benzemediğini belirten âyetler arasında bir çelişki olmadığını Beyzâvî tefsiri özelinde açıklamaya çalıştık. Beyzâvî bu âyetlerin yorumunda Zemahşeri ve Fahreddin er-Râzî'nin izini takip etmiştir.²⁸⁰ Genel olarak Allah'a nispet edilen sıfatlar Allah'ın güç, kuvvet, yücelik ve azametini tasvir etmek için kullanılmaktadır. Esasen Kur'ân'da Allah'a nispet edilen, "Allah'ın..." denilen her şeyi, O'nun varlığına dâhil veya kullandığı bir şey olarak anlamak doğru olmaz. Meselâ "Allah'ın evi, Allah'ın kürsüsü, Allah'ın oturması, Allah'ın alay etmesi, Allah'ın eli veya avucu, Allah'ın gelmesi, Allah'ın ruhu, Allah'ın emri, Allah'ın

²⁷⁶ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 5/46.

²⁷⁷ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/629.

²⁷⁸ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 5/78.

²⁷⁹ Yılmaz, *Kur'an Yolu Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân*, 59.

²⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûnü'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vîl*, 1/66-67, 1/180, 1/301, 1/654, 3/213; Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1420), 2/309-310, 4/21, 7/13-14, 14/258, 12/394, 27/584.

kölesi” tamlamalarında Allah’a ait olan şeyler böyledir. Bahsi geçen fiiller ne O’nun varlığının bir parçasıdır ne de kullandığı araçlardır; önem ve şereflerinden dolayı O’nun diye tanımlandırılmışlardır.²⁸¹

2. 1. 3. Rü’yetullah Meselesi

Görmek anlamındaki “ru’yet” ile Allah lafzının izafetinden oluşan “Rü’yetullah” tamlaması, Kur’ân’da geçmemekle birlikte İslâm’ın ilk dönemlerinde pek gündeme gelmeyen, kelâmî ekollerin oluşmasıyla ortaya çıkan meselelerdendir.²⁸² “Müşebbihe ve Mücessime” Allah’ın dünyada ve âhirette görülebileceğini savunurlarken, “Mu’tezile ve Cehmiyye” Allah’ın görülemeyeceğini savunurlar. Ehl-i sünnet âlimleri ise Allah’ın dünyada görülemeyeceğini âhirette ise görülebileceğini savunmaktadır. Bu ekollerin ortaya koydukları delillere baktığımız da aynı âyetleri kullandıklarını görmekteyiz.²⁸³ İşte burada tefsir alanını da ilgilendiren müşkil konusu ortaya çıkmaktadır. Allah’ın görülmesi ile ilgili âyetler ve Beyzâvî’nin bu konudaki görüşü ve konu ile ilgili bazı âyetler şunlardır:

وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنظُرَ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ نَرِيَّيَ وَلَكِنِ أَنْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ نَرِيَّيَ فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ

“Musa tayin ettiğimiz vakitte (Tûr’a) gelip de Rabbi onunla konuşunca «Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim!» dedi. (Rabbi): «Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin!» buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti, Musa da baygın düştü. Ayılınca dedi ki: Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tevbe ettim. Ben inananların ilkiyim.»²⁸⁴

Müfessirin bu âyetle ilgili tefsiri şu şekildedir: “Rabbi onunla konuşunca” aracısız, tıpkı meleklerle konuştuğu gibi manasındadır. Rivayete göre Hz. Musa bu kelamı her taraftan işitiyordu. Şuna dikkat edilmelidir ki Allah’ın kadim

²⁸¹ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 1/401.

²⁸² Temel Yeşilyurt, “Rü’yetullah”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Haziran 2023).

²⁸³ Yılmaz, *Kur’an Yolu Tefsirinde Müşkilü’l-Kur’ân*, 64.

²⁸⁴ *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-A’râf 7/143.

kelamını işitmek sonradan olanların kelamı cinsinden değildir. Âyetin devamındaki “Dedi ki: Rabbim, bana görün, sana bakayım” lafzı kendini bana göster, bana seni görme imkanı ver yahut bana tecelli et, sana bakayım ve seni göreyim manasındadır. Bu da Allah’ı görmenin caiz olduğuna delildir. Zira peygamberlerin imkansız bir şeyi istemesi mümkün değildir. Dahası Allah’a karşı cahillik sayılacak şeyde böyle bir durum asla düşünülemez. Bunun içindir ki “Beni asla göremezsin” kavli ile reddetmiş, “ben görünmem” yahut “sana asla göstermem” veyahut “bana bakamazsın” dememiştir. Bu da şunu göstermektedir ki Allah’ı göreceğ göz noksanlık içerisindedir, çünkü onu görmek bakanda bazı hazırlıklara bağlıdır; o ise henüz mevcut değildir. Hz. Musa’nın Allah’ı görmeyi dilemesini, kavminden: “Allah’ı bize açıkça göster”²⁸⁵ diyenleri susturmak içindir demek, hatadır. Çünkü Allah’ı görmek imkansız olsaydı, onları cahillikle niteler ve şüphelerini giderirdi. Nitekim onlar: “Bize bir tanrı yap”²⁸⁶ dedikleri zaman öyle yapmıştı ve yollarına gitmemişti. Ayrıca kardeşine de: “Bozguncuların yollarına gitme”²⁸⁷ demişti. Âyeti, görmenin muhal olduğuna delil getirmek daha büyük hatadır, çünkü Allah’ı göremeyeceğini haber vermek ebediyen böyle olacağı ve kimsenin onu göremeyeceği manasına gelmez. Hele imkansız olduğu manasına hiç gelmez. Bunda görünecek şeyin karşıda olma zorunluluğu iddiası ise inattır yahut görme gerçeğini bilmemektir.²⁸⁸

Ardından âyet şöyle devam etmektedir: “O da: Sen beni asla göremezsin. Ancak dağa bak; eğer yerinde durursa, sen de beni görürsün” bu da istidrak, yani bu duruma gücünün yetmeyeceğini ifade etmektedir. Görmenin dağın yerinde durmasına ilintilenmesi bile caiz olduğuna delildir; çünkü mümkün bir şeye dayalı olan da mümkündür. “Rabbi dağa tecelli edince” sözü ise, ona büyüklüğü görünüp de gücü ve emri karşısına çıkınca anlamındadır. Şöyle de denilmiştir: Allah ona hayat ve görme verdi, o da onu gördü. “Musa baygın düştü” kavli, gördüğü şeyin korkunçluğundan aklı başından gitti manasındadır. Hz. Musa ayılınca gördüğü durum karşısında Allah’ı yücelterek izinsiz soru sormaya cesaret edip atıldığı için

²⁸⁵ *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, en-Nisâ 4/153.

²⁸⁶ *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-A’râf 7/138.

²⁸⁷ *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-A’râf 7/132.

²⁸⁸ *Bezzâvî, Envârü ’t-Tenzil*, 3/33.

tövbe ettiğini belirtmektedir. Âyetin son kısmında ise “Ben müminlerin ilkiyim” sözüne, ben senin dünyada görülmeyeceğine iman edenlerin ilkiyim manası verilmiştir.²⁸⁹

Özetle, müfessir bu âyette Allah kelamının sonradan olanların kelamına benzemediğini, Hz. Musa’nın Allah’ı görme istediğinin imkansız bir talep olmayıp mümkün bir istek olduğunu belirtmiştir. Daha sonra Allah’ın bu isteği asla görünmem şeklinde reddetmeyip, beni bu durumda göremezsün diye belirtmesine de dikkat çekmiştir. Bu âyetin birtakım iddialara cevap niteliğinde olmadığını da vurgulamıştır. Âyetin son kısmında Allah’ın dağa tecelli etmesini, azametinin ve yüceliğinin büyüklüğü, Hz. Musa’nın baygın düşmesini ise bu yüceliği ve azameti kavrayamaması şeklinde yorumlamıştır. Son olarak Hz. Musa ayılınca Allah’ın şanını yücelterek tövbe etmekte ve dünyada Allah’ın görülemeyeceğini ikrar edenlerden olduğunu belirtmektedir. Konu ile ilgili bir diğer âyet ise şöyledir:

لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ

“Gözler O’nu göremez; halbuki O, gözleri idrak eder.”²⁹⁰

“Gözler onu idrak etmez” derken onu kavrayamaz anlamında kullanılmaktadır. Mutezile âlimleri bu âyeti Allah’ın görülemeyeceğine dair delil getirmektedirler. Ancak bu zayıf bir delildir, çünkü idrak mutlak görmek değildir, ayrıca olumsuzluk da bütün zamanlar için genel değildir, bazı hallere mahsus olabilmektedir. Üstelik görme bütün şahıslar için genel olmadığı gibi, olumsuzluk da imkansızlığı gerektirmemektedir. Ehl-i sünnet âlimleri ise bu âyetin Allah’ın dünyada görülemeyeceğine dair delil teşkil ettiğini söylemektedirler. Âyetin devamındaki “O ise gözleri idrak eder” sözü ise ilmi onları kuşatır manasındadır.²⁹¹

Bu konu ile ilgili delil olarak getirilen bir diğer âyet ise Kıyamet 75/22-23. âyetlerdir. Bu âyetlerde zikredilen “Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak

²⁸⁹ Beyzâvî, *Envârü ’t-Tenzil*, 3/33.

²⁹⁰ *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-En’âm 6/103.

²⁹¹ Beyzâvî, *Envârü ’t-Tenzil*, 2/176.

mutlulukla parıldayacaktır” kavli Allah’ı müşahedeye yönelmiş olarak görmek anlamındadır. Hz. Peygamber’den gelen dolunayın görüldüğü gibi Allah’ın görüleceği haberinden²⁹² de hareketle Ehl-i sünnetin bu âyetleri “Müminler âhirette Allah’a bakarlar, O’nu görürler” şeklinde yorumlamaktadırlar. Mutezile âlimleri ise âyetteki “nazıra” lafzındaki bekleme anlamından faydalanılmak suretiyle “Rablerinin sevabını beklerler, ümit ederler” biçiminde âyetleri yorumlama cihetine gitmişlerdir. Bu yorumla da Allah’ın âhirette de görülemeyeceğini savunmaktadırlar.²⁹³ Beyzâvî, Mu’tezile’nin görüşünü reddederek Ehl-i sünnetin görüşünün doğru olduğunu savunmaktadır.²⁹⁴

Sonuç olarak Beyzâvî’ye göre, En’âm sûresindeki “Gözler O’nu idrak edemez” sözü Allah’ın bu dünyada görülemeyeceğini belirtirken, diğer âyetlerdeki Allah’ın görülmesinden maksat ise âhirette Allah’ın görülmesinin mümkün olması durumudur.

2. 1. 4. Secdenin Allah’tan Başkası Adına Yapılması Meselesi

Secde kelimesi, sözlükte “eğilmek, boyun eğmek, tevazu ile alını yere koymak” anlamındaki sücûd masdarından türetilmiştir. Secde ile aynı kökten türeyen ve “secde edilen yer” manasına gelen mescid kavramı ise Allah’a ibadet edilen mekân ve Müslümanların ibadet ettikleri yer için kullanılmaktadır.²⁹⁵

Kur’ân’da meleklerin Hz. Âdem’e secde ettikleri çeşitli sûrelerde belirtilmektedir. Bununla birlikte Hz. Yusuf’un anne babasının da kendisine secde ettiklerinden bahsedilmektedir. Ancak bahsi geçen âyetlerdeki secdenin keyfiyeti ve secdeye yüklenen anlamlar noktasında çeşitli yorumlar geliştirilmiştir. Kur’ânî bir kavram olarak karşımıza çıkan “secde” kelimesi, çeşitli formatlarda Allah’a boyun eğmek, saygı göstermek, Allah’a ibadet niyetiyle alını yere koymak veya namaz kılınan yer gibi manalara gelmektedir.²⁹⁶

²⁹² Buhârî, *Buhârî*, Tevhit, 24.

²⁹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki’t-Tenzil ve Uyûnü’l-Ekâvîl fi Vücûhi’t-Te’vîl*, 4/662.

²⁹⁴ Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzil*, 5/267; Yılmaz, *Kur’an Yolu Tefsirinde Müşkilü’l-Kur’ân*, 66.

²⁹⁵ Nihat Dalgın, “Secde”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Haziran 2023).

²⁹⁶ Hasan Keskin, “Kur’an’da Meleklerin Hz. Âdem’e Secdesinin Yorumu”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/2 (2002), 107-111.

Kur’ân-ı Kerim’de A’râf sûresi 7/206. âyet ile Fussilet sûresi 41/37. âyetlerde secdenin sadece Allah’a yapılabileceği zikredilirken, Bakara sûresi 2/34. âyette meleklerin Hz. Âdem’e, Yûsuf sûresi 12/100. âyette ise Hz. Yusuf’un anne babasının kendisine secde ettiğinden bahsedilmektedir.²⁹⁷ Bu durumda âyetlerde çelişki vehmini uyandırmaya sebep olan “secde” kavramının hangi anlamlarda kullanıldığı sorusu akla gelmektedir. Burada Beyzâvî’nin âyetleri nasıl değerlendirdiğini ve “secde” kavramına hangi anlamları yüklediğini inceleyeceğiz. Konu ile ilgili bazı âyetler şunlardır:

إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيُسَبِّحُونَهُ وَلَهُ يَسْجُدُونَ

“ Kuşkusuz Rabbin katındakiler O’na kulluk etmekten kibirlenmezler, O’nu tesbih eder ve yalnız O’na secde ederler.”²⁹⁸

وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ إِن كُنتُمْ آيَاهُ تَعْبُدُونَ

“Gece ve gündüz, güneş ve ay O’nun âyetlerindedir. Eğer Allah’a ibadet etmek istiyorsanız, güneşe de aya da secde etmeyin. Onları yaratan Allah’a secde edin!”²⁹⁹

Bu âyetler secdenin sadece Allah’a yapılacağını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ancak bu âyetler, kıssalarda zikredilen meleklerin Hz. Âdem’e, anne babası ve kardeşlerinin de Hz. Yusuf’a secde etmelerinden bahseden âyetlerle çelişiyor gözükmektedir.³⁰⁰ Burada çelişkili gözükken kıssalarının Beyzâvî tefsirinde nasıl ele alındığı ortaya konulacaktır. Konuya dair diğer âyet ise şudur:

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

²⁹⁷ Mehmet Akın, *Nesefti Tefsirinde Müşkili’l-Kur’an* (Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016), 59.

²⁹⁸ *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-A’râf 7/206.

²⁹⁹ *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, Fussilet 41/37.

³⁰⁰ Akın, *Nesefti Tefsirinde Müşkili’l-Kur’an*, 59.

“Hani biz meleklere Âdem’e secde edin, demiştik. İblis hariç hepsi secde ettiler. O yüz çevirdi ve büyüklük tasladı, böylece kâfirlerden oldu.”³⁰¹

Allah meleklere isimleri haber verip de bilmediklerini öğretince, Âdem’in üstünlüğünü kabul etmek, hakkını vermek ve onun hakkında dedikleri şeyden dolayı özür dilemek için kendisine secde etmelerini emretti. Başka bir görüşe göre ise, secde meselesi Âdem’in yaratılışını tesviye etmeden (tamamlamadan) önce emredilmiştir, çünkü Allah: “Onu tesviye edip de ona ruhumdan üfürünce ona secdeye kapanın”³⁰² diye buyurmuştur. Bu da onları sınamak ve Âdem’in üstünlüğünü göstermek içindi.

Hakikatte secde edilen Allah’tır, Âdem ise şanının yüceltilmesi için meleklerin secdesine kıble kılınmıştır. Sanki Allah onu eşsiz şeylere hatta bütün varlıklara örnek olarak, ruhani ve cismani alemde bulunanlara bir nüsha, melekler için de kendilerine takdir edilen kemalata ulaşmak için bir araç, Âdem’le aralarındaki mertebe ve derece farklılıklarının açığa çıkması için bir temas noktası olarak yaratınca, onda gördükleri büyük kudrete ve parlak âyetlere baş eğmek ve onun aracılığı ile kendilerine verdiği nimetlere şükretmek için ona secdeyi emretti. Diğer bir mana ise meleklerin Âdem’e secdesi saygı için eğilmeleridir. Tıpkı Hz. Yusuf’un anne babasının ve kardeşlerinin ona secde etmeleri gibi.³⁰³

Bu âyette secde ile ilgili olarak, Âdem’e karşı tevazu gösterin, ona boyun eğin, onun size olan üstünlüğünü tanıyın vurgusu dikkat çekmektedir. Zira Übey b. Ka’b ve İbn Abbâs da secdenin bu manada olduğunu belirtmektedirler. Buradaki secdeden kasıt, Hz. Âdem’e karşı saygı ve hürmet göstermek anlamındadır. Yoksa namazdaki gibi bir secdeden bahsedilmemektedir.³⁰⁴

وَرَفَعَ أَبْوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا

³⁰¹ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Bakara 2/34.

³⁰² Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Hicr 15/29, Sâd 38/72.

³⁰³ Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzil*, 1/71.

³⁰⁴ Ebû’l Berekât Abdullah b. Ahmed Neseî, *Medâriku’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vil*, thk. Ali Budevî Yusuf (Beyrut: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1419), 1/80.

“Ana ve babasını tahtının üstüne çıkartıp oturttu ve hepsi onun için secdeye kapandılar.”³⁰⁵

Beyzâvî, bu âyetin tefsirini yaparken fazla izahatta bulunmadan sadece secde kelimesinin hürmet manasında olduğunu belirtmektedir. Çünkü Hz. Yusuf ve halkına göre secde bu manada kullanılmaktaydı. Ancak aktardığı başka bir görüşe göre ise Hz. Yusuf için Allah’a şükür secdesine kapandılar manası da muhtemeldir.³⁰⁶

Netice itibariyle Hz. Yusuf’a ailesi tarafından yapılan secde, uzun bir aradan sonra kendisine kavuşmanın sevincinden dolayı olduğu gibi, o dönemde yapılan bir hürmet göstergesi anlamındadır. Dolayısıyla Allah’a secde gibi düşünmek doğru değildir. Aynı şekilde Allah’ın meleklerle, Hz. Âdem’e secde etmelerini emretmesi de onu ilah olarak kabul etmek için değil, yaratılmışlar arasında insanın üstünlüğünü vurgulamak içindir. Yani Hz. Âdem’e ve Hz. Yusuf’a yapılan secdeler saygı ve tazim göstergesiyken, Allah’a yapılan secde boyun eğmek ve itaat etmek anlamında değerlendirilmektedir. Bu anlamda bir okuma yapıldığı takdirde secdenin Allah’tan başkası adına yapılamayacağını belirten âyetlerle bahsi geçen âyetler arasında çelişki olmadığı görülmektedir. İlk bakışta çelişik gözüken konular bu şekilde değerlendirildiğinde işkâl ortadan kalkmaktadır.³⁰⁷

³⁰⁵ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, Yûsuf 12/100.

³⁰⁶ Beyzâvî, *Envârü ’t-Tenzil*, 3/77.

³⁰⁷ Akın, *Nesefî Tefsirinde Müşkilü ’l-Kur’an*, 61-62.

2.2. İNSANIN ZAT, SIFAT VE FİLLERİ İLE İLGİLİ ÂYETLERDEKİ MÜŞKİLLER

Kur'ân'da insan sözcüğü farklı şekillerde olmak üzere toplamda üç yüz on beş yerde geçmektedir. Kur'ân insanın tüm yönlerine temas etmiş, konuya dair âyetler kendisinin yaratılışı, mahiyeti ve gayesini bir bütünlük içinde ifade etmiştir. İlk insan Hz. Âdem özel bir yaratılış ile varlık alanına çıkarılmıştır. İnsanoğlu Allah'ın en güzel surette yarattığı varlıktır. Allah, insanı yeryüzünde halife olarak yaratmış³⁰⁸ ve yeryüzünün ıslahı için kendisini görevlendirmiştir. Bu görev esnasında kulun ihtiyaç duyacağı her şey Allah tarafından kendisine sunulmuştur. Yerlerin ve göklerin yaratılmasından, ayın ve güneşin doğup batmasına kadar kâinattaki her şey insanın hizmetine amade kılınmıştır. Tüm bunların karşılığında Allah sadece kendisine kulluk edilmesini talep etmiştir. Bu hususta Kur'ân insanın nelere dikkat etmesi gerektiği noktasında kendisini bilgilendirmiştir. Zira Allah yarattığı varlığı kitabında çeşitli şekillerde tanıtmıştır.³⁰⁹

Ancak kimi âyetler insanın zat, sıfat ve fiilleri ile ilgili olarak ilk bakışta çelişkili ifadeler içermektedir. Bu çelişkilerden bazılarında insanın yaratılışı, en seçkin ümmetin kim olduğu, insanın iradesi, insanın başına gelen kötülüklerin sorumlusunun kim olduğu, bir başkasının günahını yüklenme problemi, Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyenlerin durumu veya erkek kadın cinsinin üstünlüğü meseleleri örnek olarak gösterilebilir. Zira bu konulara dair âyetler de çelişik durumlar göze çarpmaktadır. İşte bu bölümde insana dair âyetler de çelişkili gözükten durumları Beyzâvî'nin değerlendirmeleri çerçevesinde ele almaya ve çözümlenmeye çalışacağız.

2.2.1. İnsanın Yaratılışı

Tüm semavî dinlerin ortak konusu olan yaratılış mevzusu tarih boyunca tartışılmalıdır. Kur'ân'ın ilk inen âyetleri de bu mevzuya değinmekle konunun

³⁰⁸ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Bakara 2/30.

³⁰⁹ İlhan Kutluer, "İnsan", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Haziran 2023).

ehemmiyetini ortaya koymaktadır.³¹⁰

Kur'ân'da insanın yaratılışı, ilki Hz. Âdem'in, diğeri geri kalan insanların yaratılışı şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Ancak bu yaratılış serüveni gerek Hz. Âdem kıssasında gerekse insanın yaratılışıyla ilgili çeşitli âyetlerde farklı kavramlarla ifade edilmektedir. Her iki durum içinde bu farklı kavramlar insanın neden yaratıldığı noktasında işkâl yaratmaktadır. Çünkü konu ile ilgili âyetler bir yerde bulunmayıp farklı sûre ve âyet kümelerinde bulunmaktadır. Dolayısıyla yaratılış evreleri noktasında farklı görüşler ve tefsirler ortaya çıkmaktadır.³¹¹

Burada Beyzâvî'nin tefsiri çerçevesinde ele alacağımız bir diğeri işkâl konusu, Hz. Âdem özelinde insanlığın yaratılışının keyfiyeti ile ilgili âyetler hakkındadır. Söz konusu âyetlerden bazıları şunlardır:

خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ

“Allah onu topraktan yarattı.”³¹²

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ

“Andolsun biz insanı, (pişmiş) kuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan yarattık.”³¹³

خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ

“Allah insanı, pişmiş çamura benzeyen bir balçıktan yarattı.”³¹⁴

İlk âyette insanoğlunun topraktan yaratıldığı zikredilirken, diğeri âyetler de ise çamurdan veya balçıktan yaratıldığından bahsedilmektedir. Bu durum ilk bakışta çelişik gibi gözükmemektedir. Ancak dikkatli bir okuma yapıldığı takdirde

³¹⁰ Cahit Karaalp, “Hz. Âdem'in Yaratılışı, İnsanlığın Çoğalması ve Diğeri Yaratılış Meselelerinin Kur'ân Açısından Değerlendirilmesi”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/1 (Mayıs 2021), 29.

³¹¹ Mehmet Şerbetçi, *Kur'an-ı Kerim'de İnsanın Yaratılışı ve Sorumluluğu* (Bartın Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 1; M. Sait Kavşut, “Kur'ân'da İnsanın Yaratılış Aşamaları -Te'vilat Ekseninde Bir Değerlendirme-”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* VII (Nisan 2012), 290-291.

³¹² *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, Âl-i İmrân 3/59.

³¹³ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Hicr 15/26.

³¹⁴ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, er-Rahmân 55/14.

çelişki olmadığı anlaşılmaktadır.

Müfessirin bildirdiğine göre, Rahmân süresinde geçen صلصال kelimesi, kurduğunda ses çıkararak toprağa denir. Yani bu toprağın çamur yapılması ve oyulması halinde, kurduktan sonra kendisine sert bir cisimle vurulursa, ondan ses çıkar. Âyette geçen فَخَّار kelimesi ise çanak çömlek manasındadır; yakılıp taş haline getirilen toprağa da denir. Diğer âyette geçen حَمًا ise toprağın uzun süre su ile kalıp siyahlaşması durumudur. مَسْنُونٍ ise şekillenmiş ve kurumaya için kalıba dökülmüş topraktır. Beyzâvî Hz. Âdem'in yaratılış aşamalarını sırasıyla şu şekilde açıklamıştır: Onun ilk maddesi *turâb* (kuru toprak)'tır. Sonra *turâb*, *tîn*'e (çamur-balçık) dönüştürülmüştür. *Tîn* de *hamein mesnûn*'a (siyahlaşmış, kokmuş çamur) çevrilmiş, en sonunda da *salsâl* (kurumuş çamur) olmuştur. Netice itibariyle *turâb*, *Tîn*, *hame'*, *mesnûn* ve *salsâl* gibi isimlendirmelerin hepsi, toprağın farklı aşamalardaki halidir. Dolayısıyla âyetlerin birbirine ihtilafı söz konusu değildir.³¹⁵

Beyzâvî'nin de işaret ettiği gibi Hz. Âdem'in yaratılışından bahseden âyetlerde herhangi bir çelişki mevcut değildir. Söz konusu âyetler, onun farklı yaratılış aşamalarından bahsetmektedir. Çünkü Hz. Âdem'in yaratılış evresinde geçen merhaleler arasında şekil ve yapı itibariyle farklılıklar olsa da öz itibariyle tek bir madde ve o maddenin farklı halleri mevcuttur. O madde de Hz. Âdem'in asıl maddesi olan topraktır.³¹⁶

2. 2. 2. En Seçkin Ümmet Meselesi

Ümmet kavramı, bir peygamberin tebliğ etmiş olduğu dine inanan veya o dine muhatap olan toplulukları ifade etmektedir. Bu manada İslâm âlimleri ümmeti iki anlamda değerlendirmişlerdir. Birinci mâna, Hz. Peygamber'in gelişi ve İslâmiyet'in tüm dünyaya yayılması ile bu mesajdan haberdar olan tüm insanları ifade etmektedir. İkinci mâna da ise Hz. Peygamber'e inanıp kendisine tâbi olan insanları belirtmekte ve ümmet kavramının yaygın kullanımı da bu

³¹⁵ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 5/171, 3/210; Bağış, *Beydâvî Tefsîrinin Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsîr Usûlü Açısından Tahlili*, 46-47.

³¹⁶ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 2/20; Bağış, *Beydâvî Tefsîrinin Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsîr Usûlü Açısından Tahlili*, 47.

yöndedir. Kur’ân’da da “en hayırlı ümmet”³¹⁷ ifadesi son elçi olan Hz. Peygamber’in ümmetini işaret etmektedir.³¹⁸ Ancak Kur’ân’da İsrâiloğullarına âlemlerin üstünde bir ayrıcalık verildiği de belirtilmektedir. Bu durumda âyetler arası işkâl olduğunu dile getiren âlimler meselenin çözümüne yönelik çeşitli izahlarda bulunmuşlardır. Beyzâvî’de bu konuya tefsirinde değinmiştir. Konu ile ilgili âyetler ise şunlardır:

كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ

“Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz.”³¹⁹

وَلَقَدْ اخْتَرْنَا هُمْ عَلَىٰ عِلْمٍ عَلَىٰ الْعَالَمِينَ

“Andolsun biz onlara bilerek, âlemlerin üstünde bir imtiyaz verdik.”³²⁰

Öncelikle ilk âyette bahsi geçen Müslümanlar iken, diğer âyette zikredilenler İsrâiloğulları’dır. Bir tarafta insanlık için çıkarılmış en hayırlı ümmet olarak nitelenen Müslümanlar varken, diğer tarafta âlemlerin üstünde imtiyaz verilen İsrâiloğulları vardır. Bu durumda hangi ümmetin insanlığa üstün kılındığı meselesi işkâl sebeptir. Beyzâvî bu konunun çözümünü veciz bir tarzda şu şekilde ele almaktadır:

Müslümanlara hitaben “Sizler en hayırlı ümmet oldunuz” sözü, geçmiş sîgası kullanıldığından geçmişte hayırlı olduklarına delalet etmektedir. Ancak bu durum gelecekte hayırlı olmalarını engellememektedir. Tıpkı şu âyet gibi: “Allah çok bağışlayıcı, çok merhamet edici oldu.”³²¹ Bunun dışında Allah’ın ilminde yahut Levh-i Mahfuz’da veyahut geçmiş ümmetlerin nazarında sizler en hayırlı ümmettiniz de denilmiştir.³²²

İsrâiloğulları’nın âlemlere üstün kılınması ise ya kendilerine fazlaca peygamber gönderilmesinden dolayı, ya da kendi dönemlerinde yaşayan

³¹⁷ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, Âl-i İmrân 3/110.

³¹⁸ Halil İbrahim Bulut, “Ümmet”, TDV İslâm Ansiklopedisi (Erişim 15 Haziran 2023).

³¹⁹ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, Âl-i İmrân 3/110.

³²⁰ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, ed-Duhân 44/32.

³²¹ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, en-Nisâ 4/23.

³²² Beyzâvî, Envârü ’t-Tenzil, 2/33.

topluluklara karşı bir üstünlük şeklinde yorumlanmaktadır.³²³

Netice itibariyle ilk bakışta tenakuz olduğu zannedilen bu âyetler arasında bir çelişki olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Âl-i İmrân süresindeki âyet dikkate alındığı vakit İsrâiloğulları'nın kendi dönemlerine göre üstün kılındıkları, Hz. Peygamber ümmetinin ise en hayırlı ümmet olduğu ortaya çıkmaktadır.

2. 2. 3. İnsanın İradesi Meselesi

Allah, Kur'ân'ın sakınanlar için hidâyet rehberi olduğunu belirtmektedir.³²⁴ O, kullarını iman ile sorumlu tutmuş, onları imana veya inkâra zorlamamıştır. Hangi yolu tercih edecekleri konusunda onları hür iradelerine bırakmış ve tercihlerinin doğuracağı sonuçlar noktasında onları bilgilendirmiştir. “Artık kim doğru yola girerse (hidâyet), ancak kendisi için girer. Kim de saparsa (dalalet) ancak kendi aleyhine sapar.”³²⁵ âyetinde ve başka yerlerde³²⁶ bu durum açıkça ifade edilmektedir. Ancak kulların hiçbir özgürlüğünün bulunmadığına işaret eden bazı âyetler de mevcuttur. “Artık Allah dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir.”³²⁷ âyeti ve benzerleri³²⁸ bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Sonuç olarak kulların hidâyeti ve sapması noktasında bazı âyetler kulların hür iradelerine işaret ederken bazı âyetler ise iradelerinin olmadığına delalet etmektedir. Bu konuda şu âyetler örnek olarak verilebilir:

فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ

“Artık Allah dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir.”³²⁹

خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً

“Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Onların gözlerine de bir çeşit perde gerilmiştir .”³³⁰

³²³ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 5/102.

³²⁴ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Bakara 2/2.

³²⁵ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, Yûnus 10/108.

³²⁶ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, Yûnus 10/99, İsrâ 17/15.

³²⁷ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, İbrâhîm 14/4.

³²⁸ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Kehf 18/28.

³²⁹ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, İbrâhîm 14/4.

“ Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin. ”³³¹

İlk iki âyette farklı kelimelerle aynı mana kastedilerek kulların iradelerinin olmadığına işaret edilmekte, sondaki âyette ise kulların hür iradelerine vurgu yapılmaktadır. İlk bakışta çelişkili gözükken bu âyetler, müfessir tarafından şu şekilde ele alınmaktadır.

Beyzâvî İbrâhîm süresinin 14/4. âyetindeki Allah’ın saptırmasını kişiye imanı nasip etmeme, hidâyete erdirmesini ise doğru yolu kolaylaştırma ve ona ulaştırma anlamında açıklamaktadır. Âyetin sonunda ise Allah’ın hikmete binaen bunları yaptığı ifade edilmektedir.³³² Bu âyetin tefsirinde konuya dair fazla izahatta bulunmayan Beyzâvî, zikredeceğimiz bir sonraki âyette konuyu genişçe ele almaktadır.

Bakara 2/7. âyeti “Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözlerinin üzerinde de perde vardır.” kendinden önceki âyette zikredilen “Gerçek şu ki, kâfir olanları (azap ile) korkutsan da korkutmasan da onlar için birdir; iman etmezler”³³³ hükmünün gerekçesini açıklamaktadır. İnkâr edenlerin tebliğe karşı kayıtsız kalma durumlarının sebebini ortaya koymaktadır.³³⁴

Hatm (mühürlemek) gizlemektir, bir şeyin üzerine mühür vurarak onu belgelendirmek de bu anlamdadır.³³⁵ Çünkü mühür vurmak onu gizlemek manâsındadır. “Ğışave” ise fiale veznindedir, “gaşşahu” fiilinden gelir ki bir şeyi kapatmak manasındadır. Bir şeyi bürümek, çepeçevre kuşatmak için kullanılmaktadır.³³⁶ Mesela “isabe” (sargı) ve “imame” (sarık) gibi.³³⁷

³³⁰ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Bakara 2/7.

³³¹ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Kehf 18/29.

³³² Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzil*, 3/193.

³³³ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Bakara 2/6.

³³⁴ Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzil*, 1/42.

³³⁵ Mecdüddin İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1979), 2/10; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, 1099; el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 330.

³³⁶ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser*, 3/369; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, 1318; el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 755.

³³⁷ Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzil*, 1/42.

Müfessire göre hakikatte mühürleme de kapatma da yoktur. Ancak bunlarla kastedilen şudur: Onların nefislerinde öyle bir şey meydana gelmiştir ki onları küfrü ve günahları sevmeye, imanı ve itaati çirkin görmeye götürmüştür. Bu da azgınlıklarından, taklide dalmalarından ve doğru yoldan yüz çevirmelerindendir. Bu durum kalplerini öyle bir hale getirir ki artık onlara hak nüfuz etmez, kulakları da onu işitmekten rahatsız olur. İşte bu durumda kalpleri sanki mühürlenmiş gibi olur. Gözleri de hem kendi benliklerinde hem de dışarıda bulunan âyetleri, basireti açık olanların gördüğü gibi görmez. İşte bunlar da gözlerinin üzerine perde çekilmiş ve görmeleri için engel konulmuş gibi olurlar. Allah bu duruma istiare yolu ile mühür ve perde demiştir.³³⁸

Beyzâvî'nin tefsirinde zikrettiği bir başka yoruma göre, Allah onların hallerini ve arızalı duygularını öyle bir şeye benzetmiştir ki onlara engel konulmakla istifade edemez hale gelmişler, sanki kalpleri ve duyguları mühürlenmiş ve perdelenmiştir. Meydana gelen bu durum şu âyette de mühürlenme ile ifade edilmiştir: “Allah'ın, kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlediği kimselerdir”.³³⁹ Şu âyette de aynı şey gafil kılmakla ifade edilmiştir: “Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız kimseye boyun eğme”.³⁴⁰ Şu âyette de katılaştırmakla ifade edilmiştir: “Kalplerini katılaştırdık”.³⁴¹ Bu da şunu ifade etmektedir ki mümkün olan bütün şeyler Allah'a dayanmaktadır. Onun kudretiyle gerçekleştiği için ona isnat edilmektedir. Onlar da yaptıkları hatalarla buna sebep olmaktadır. Bu durum şu âyetlerde gayet açık olarak görülmektedir: “Küfürleri sebebiyle Allah o kalpler üzerine mühür vurmuştur”.³⁴² “Bunun sebebi, onların önce iman edip sonra inkâr etmeleridir. Bu yüzden kalpleri mühürlenmiştir”.³⁴³ Dolayısıyla kalplerinin mühürlendiğini belirten âyet, onların ayıplarını ortaya çıkardı, çirkin işlerini gözler önüne serdi ve akıbetlerinin vahim olduğunu bildirdi anlamındadır.³⁴⁴

³³⁸ Beyzâvî, *Envârü 't-Tenzil*, 1/42.

³³⁹ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, en-Nahl 16/108.

³⁴⁰ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Kehf 18/28.

³⁴¹ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Mâide 5/13.

³⁴² *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, en-Nisâ 4/155.

³⁴³ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Münâfikûn 63/3.

³⁴⁴ Beyzâvî, *Envârü 't-Tenzil*, 1/42.

Özetle, müfessir hakiki bir mühürleme ve kapatmanın olmadığını belirtmektedir. Mühürleme ve kapatma istiare yoluyla, kişinin kendi iradesiyle tercih ettiklerinden dolayı hayır kapılarının kendisine kapatılması anlamında kullanılmaktadır. Haddizatında kalpler, düşünce ve görevden alıkonulunca bir bakıma kendiliğinden mühürlenmiş olur ve işlevsiz kalır. Nitekim Türkçemizde çalışmayan yerler için kapandı yerine mühürlendi ifadesi kullanılır. İnkâr ve isyan pası arasında kalan bir kalbin çürüyüp paslanması ve işlevini yitirmesi de bu kabildendir.³⁴⁵

Beyzâvî Bakara 2/7. âyetinin tefsirini yaptıktan sonra Mu'tezile'nin bu konudaki görüşlerine de yer vermektedir. Mu'tezile bu konuda birkaç yorumda bulunmaktadır. Bu yorumlardan birincisi, kalpleri mühürlenmiş ve gözlerine perde çekilen kimseler haktan yüz çevirip inkarları kalplerine yerleşince, bu onlar için yaratılışlarında bulunan bir sıfat halini almasıdır. İkincisi, bu tanımlamalardan maksat kalplerinin hayvanların kalplerine benzetilmesidir. Çünkü Allah hayvanları düşünmeyen varlıklar şeklinde yaratmıştır. Ya da o kimselere öyle bir kalp vermiştir ki mühürlenmek onlar için kaçınılmaz bir durumdur. Üçüncüsü, gerçekte bu şeytanın yahut kâfirin işidir; Allah'ın verdiği güçle meydana geldiği için ona isnat edilmiştir. Yani fiil sebebine dayandırılmıştır. Dördüncüsü, küfür onların damarlarına öyle işlemiş ve öyle yerleşmiştir ki, iman etmeleri için zorlamadan ve bastırmadan başka çare kalmamıştır. Buna rağmen teklif maksadıyla da onları zorlamamıştır. Bunu yapmamayı da mühürlemekle ifade etmiştir. Çünkü bu imanlarına set çekmiştir. Bu durumda onların azgınlıklarını sürdüreceklerine, sapıklık ve zulme devam edeceklerine işaret vardır. Beşincisi, kâfirler “Kalplerimiz kapalıdır, kulaklarımızda da sağırlık var; bir de seninle bizim aramızda perde bulunmaktadır”³⁴⁶ demelerinden dolayı onlarla alay etmek üzere aynen bu sözleri taklit edilmiştir. Altıncısı, kalplerin mühürlenmesi ve gözlere perde çekilmesinin âhirette olacağı, geçmiş kalıbı ile haber verilmesi ise gerçek olmasında ve meydana gelmesinde şüphe bulunmamasından dolayıdır. Şu âyet de ona delalet etmektedir: “Kıyamet gününde onları kör, dilsiz ve sağır bir

³⁴⁵ Candan, *Kur'ân Okurken Zihne Takılan Ayetler*, 102-103.

³⁴⁶ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, Fussilet 41/5.

halde yüzükoyun haşrederiz”³⁴⁷. Yedincisi, mühürlemekten maksat, kalplerine öyle bir damga vurmaktır ki bu yüzlerine yansır, melekler de onlara buğz eder ve onlardan kaçarlar.³⁴⁸

Beyzâvî, Mu'tezile'nin bu delillerini zikrettikten sonra mühürlemek, saptırmak ve benzeri anlamlara gelen yorumlarda onlar gibi düşündüğünü ifade etmektedir.³⁴⁹

Müfessir “Artık dileyen iman etsin, dileyen de inkar etsin”³⁵⁰ âyetini, Allah'ın iman edenin imanına da inkar edenin inkarına da aldırmayacağı şeklinde yorumlamaktadır. Ancak bu, kulun fiilinde bağımsız olduğunu göstermez. Zira kulun istediği her ne kadar kendi istemesi şeklinde görülse de hakikatte onun istemesi de Allah'ın istemesine bağlıdır.³⁵¹

Kulun iradesi bağlamında hidâyet ve dalalet mevzusunun İslâm mezhepleri içerisinde her bir ekolün bu âyetleri kendi görüşlerini destekler mahiyette ele alarak incelediklerini görmekteyiz. Zira bu konu ilk dönemden beri ulemayı meşgul etmiştir. Her bir mezhep, kendi görüşünü destekleyen âyetleri delil alırken karşıt görüşe delil olabilecek âyetleri de te'vil etmektedir. Bu durumda birbirine zıt olan birçok ekol zuhur etmiştir. Bunlardan Kaderiyye kaderi inkar ederken, Cebriyye kulun iradesinin olmadığını, Allah'ın emir ve yasakları karşısında bir yaprak misali olduğunu belirtmektedir. Bunun aksine Mu'tezile ve Ehl-i sünnet böyle bir düşüncüyü kabul etmemekte ve âyetlerin te'vil edilerek ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Ancak Mu'tezile ve Ehl-i sünnet arasında da te'vil farklılıkları bulunmaktadır.³⁵²

Âyette geçen mühürlemeden kasıt, görev ve fonksiyonlarını yerine getirmeyen kalplerdir. Zira başka bir âyette “Onların kalpleri vardır onlarla kavramazlar, gözleri vardır onlarla görmezler, kulakları vardır onlarla

³⁴⁷ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-İsrâ 15/97.

³⁴⁸ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 1/42-43.

³⁴⁹ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 1/42-43.

³⁵⁰ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Kehf 18/29.

³⁵¹ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 3/279.

³⁵² Mehmet Bulut, “Hidayet Dalalet ve İnsanın Sorumluluğu”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/9 (1995), 229.

işitmezler”³⁵³ denilmiştir. Asıl olan her organın kendisi için yaratılmış olduğu işlevi yerine getirmesidir. Kalpler için en önemli işlev, Allah’ın kevnî ve vahyi âyetlerini düşünmesidir. Bunları yerine getirmediği zaman muattal ve hizmetten düşen bir cihaz durumuna düşer.³⁵⁴

Netice itibariyle kul kendi irade ve fiilleriyle tercih etmiş olduğu yol üzere kalbinin mühürlenmesine veya hakikate açılmasına imkan vermektedir. Bu sebeple insan tercihlerinin karşılığını almaktadır. Zira Allah, iradelerini inkardan yana kullananları zorla doğru yola erdirmez. Ancak irade ve fiillerini imandan yana kullananlara yardımını esirgememektedir. Kulun iradesi meselesi bu minval üzere anlaşıldığı takdir de âyetler arası hiçbir işkâlin olmadığı ortaya çıkacaktır.

2. 2. 4. İnsanın Başına Gelen Kötülükler

Kur’ân’da insanın başına gelen kötülüklerin kimden kaynaklı olduğu ile ilgili birtakım âyetler bulunmaktadır. Bu âyetler Hz. Peygamberle ilgili Yahudilerin asılsız söylemlerinden bahsetmektedir. Bu söylem başlarına gelen iyiliğin Allah’tan, başlarına gelen kötülüğün ise Hz. Peygamberden olduğudur. Bunun üzerine Allah hepsinin kendinden olduğunu ifade etmektedir. Ancak bir sonraki âyette Allah, iyiliklerin kendinden olduğunu, kötülüklerin ise kişinin kendi nefsinden kaynaklandığını belirtmektedir. Bu durumda iki âyet arasında işkâl ortaya çıkmaktadır. Bu işkâlin çözümü ve konu ile ilgili âyetler şunlardır:

وَإِنْ تُصِيبْهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَإِنْ تُصِيبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ قُلْ كُلُّ
مِنْ عِنْدِ اللَّهِ

“Kendilerine bir iyilik dokunsa «Bu Allah’tan» derler; başlarına bir kötülük gelince de «Bu senden» derler. «Hepsi Allah’tandır» de.”³⁵⁵

مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ

“Sana gelen iyilik Allah’tandır. Başına gelen kötülük ise nefsendendir.”³⁵⁶

³⁵³ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-A’râf 7/179.

³⁵⁴ Candan, Kur’ân Okurken Zihne Takılan Ayetler, 102.

³⁵⁵ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, en-Nisâ 4/78.

³⁵⁶ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, en-Nisâ 4/79.

Hız. Peygamber döneminde Yahudiler başlarına gelen iyilikleri Allah'a nispet ederken, uğradıkları sıkıntıları da Hız. Peygamber'e isnad etmekteydiler. Bunun üzerine Allah ilk âyette hem iyiliklerin hem kötülüklerin kendisinden olduğunu ifade etmektedir. Ancak ikinci âyette iyiliklerin kendi katından, kötülüklerin ise kişinin kendi nefisinden kaynaklanmakta olduğunu belirtmektedir. Bu durumda her iki fiili kendi üzerine aldığını ifade eden ilk âyetle, iyiliklerin kendi katından kötülüklerin ise kişinin kendi nefisinden olduğunu belirten ikinci âyet arasında ilk bakışta işkâl olduğu akla gelmektedir. Burada müfessir Zemahşerî ve Râzî tefsirlerinden istifade ederek âyetler arasında işkâl olmadığını ortaya koymaktadır.³⁵⁷

İlk âyette “hasenat” ve “seyyiat” kavramları zikredilmektedir. Bu kavramlar itaat ve isyan manasına geldiği gibi nimet ve bela anlamına da gelmektedir. Bahse konu olan âyette her iki manada kastedilmektedir. Zira bolluk ve refah gibi bir nimete kavuşurlarsa onu Allah'tan bilmektedirler. Ancak kıtlık ve yokluk gibi bir musibete uğradıklarında onu Hız. Peygamber'e nispet ederek uğursuzluğundan dolayı olduğunu söylemektedirler. Bunun üzerine Allah nimet ve nikmetin, bolluk ve darlığın iradesine göre cereyan ettiğini haber vermektedir. Âyetin son kısmında ise, bu kimselerin tüm durumlarının Allah'tan olduğunu bilmeleri için Kur'ân'ın manasını iyice anlayıp düşünmeleri gerektiği vurgulanmaktadır.³⁵⁸

İkinci âyette ise kişinin başına gelen iyiliğin Allah'a nispet edildiği görülmektedir. Bu, iyiliğin Allah'ın ihsanıyla olduğunu ve kişinin yapacağı bütün itaatlerin varlık nimetine bile denk gelmeyeceğinin ifade edilmesidir. Bu sebeple Hız. Peygamber: “Hiç kimse Allah'ın rahmeti dışında bir şeyle cennete giremez, dediği zaman: Sen de mi, dediler? O da: Ben bile” cevabını vermiştir. Âyetin devamında ise kulun başına gelen kötülükler kendi nefisine nispet edilmiştir. Zira günahın kazanılması kişinin kendi fiiliyledir. Müfessir bu âyetin “Hepsi Allah katındandır” âyetiyle çelişik olmadığını belirtmekte ve çözümünü şu şekilde ifade

³⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûnü'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vil*, 1/538; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 10/144-148.

³⁵⁸ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 2/85.

etmektedir. İyilik ve kötülüklerin varlığı ve kişiye ulaşması Allah katındandır. Ancak iyilik nimet ve imtihan olduğu gibi, kötülük de ceza ve intikamdır. Bu durumda iyilik ve kötülüklerin yaratılması Allah'a aitken, iyilik veya kötülüğü işlemek kulun kendi iradesine bağlıdır.³⁵⁹

Bu konuyu Abdülcelil Candan “Kur’ân Okurken Zihne Takılan Âyetler” adlı kitabında şu şekilde ele almaktadır: “Fiil ve hareketlerimizi kendileriyle gerçekleştirdiğimiz el ve diğer organlarımızın yaratıcısı Allah’tır. Ancak onları hayır veya şerde kullanmak insanın iradesine bırakılmıştır. Akli yaratan Allah’tır, onu yönlendiren, hayır ve şerde kullanan ise insandır. Allah’ın koymuş olduğu kevnî ve şer’i yasa ve emirler güzelliğin ta kendisidir. İnsanlar onları yerli yerinde kullanmadıkları için çirkinleşirler. Soğuğu yaratan Allah’tır, ona karşı tedbir almadığı için hastalanan veyahut zarar gören ise insandır. Dolayısıyla âyette geçen “Hepsi Allah’tandır” kavli celilinin bir manası bu olsa gerek. Çünkü tüm kainatı, insanı, hepsinin hareket ve fiillerini yaratan O’dur. Allah’ın yarattığı her şey güzeldir. İnsanların bakış açılarına göre “güzel” veyahut “çirkin” değişmektedir. Mesela; derslere devam etmeyen tembel bir öğrenci için sınıfta kalmak “çirkin” dir. Ancak, realiteye göre çalışmayanın geçmemesi “güzel” dir. Çalışmayanın geçmesi, “İnsana ancak çalışmasının karşılığı vardır.”³⁶⁰ ilahi düsturuna aykırıdır, dolayısıyla da “çirkin”dir. Keza tohum ekmemenin hasat elde etmemesi kendisine nispeten “çirkin”, realiteye göre güzeldir.”³⁶¹

Candan “Kötülükten de başına ne gelirse anla ki sendendir.” âyetinin Allah’ın emir ve nehiyleri gözetilmediği vakit ortaya çıkan fesat ve bozuklukların sebebinin insan irade ve fiilinden dolayı olduğunu belirtmektedir. Nitekim benzer âyetlerde³⁶² işledikleri zulüm ve mâsiyetleri peygamberlerin uğursuzluğuyla açıklamaya çalışanlardan bahsedilmektedir.³⁶³

Bununla beraber güzellik ve çirkinlik kişiden kişiye, toplumdan topluma değişmektedir. Örneğin mal, helal yollarla kazanıldığı ve kullanıldığı takdirde

³⁵⁹ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 2/86.

³⁶⁰ *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, en-Necm 53/39.

³⁶¹ Candan, *Kur’ân Okurken Zihne Takılan Ayetler*, 190-191.

³⁶² *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-A’râf 7/131, en-Neml 27/47, Yâsîn 36/18.

³⁶³ Candan, *Kur’ân Okurken Zihne Takılan Ayetler*, 191.

güzel, aksi durumda ise çirkindir. Aynı şekilde kişinin kendine ait malı kullanması güzel iken, başkasına ait bir malı izinsiz kullanması ise çirkindir. Veyahut bir toplumda hoş karşılanan bir durum, başka bir toplumda çirkin görülmektedir. Bu durumda eşyanın yaratıcısı Allah iken onu iyilikte veya kötülükte kullanan insandır.³⁶⁴

Netice itibariye Kur'ân iyice anlaşılıp okunduğu takdirde kul her şeyin Allah'tan geldiğini kavrayacaktır. Çünkü Allah zerreten küreye her şeyin yegane yaratıcısıdır. Bu sebeple her şey O'ndandır. Ancak insan Allah'ın kurmuş olduğu sisteme uymadığı ve eşyayı amacına uygun kullanmadığı vakit kötülükler ve bozukluklar meydana gelmektedir.³⁶⁵ Sonuç olarak iyilik ve kötülüklerin hepsini Allah'a nispet eden âyetle, iyilikleri Allah'a kötülükleri kişinin kendi nefesine nispet eden âyet arasında bir işkâl bulunmamaktadır.

2. 2. 5. Bir Başkasının Günahını Yüklenip Yüklenmeme Meselesi

İnsanoğlu varlık sahasında kendisine bahşedilen akıl nimeti sayesinde ortaya koyduğu eylemlerden dolayı sorumlu tutulan tek canlıdır. Bu eylemler bireysel tercihlerle ortaya konulduğu gibi toplumsal etkileşimler sebebiyle de meydana gelmektedir. Ancak bu durum kişinin sorumlu tutulmayacağı anlamına gelmemektedir. Bu itibarla Kur'ân'da kişinin bireysel sorumluluğu yanında başkasının sorumluluğunu da yüklenmesi ile alakalı âyetler bulunmaktadır. Burada kişinin bireysel ve toplumsal faaliyetlerinin kendisini ne kadar bağladığı sorusu akla gelmektedir. Zira bir yandan kişinin bir başkasının günahını yüklenmeyeceğini belirten âyetler varken, diğer yandan başkalarının günah yükünü de taşıyacağından bahseden âyetler bulunmaktadır. İlgili âyetlerin zahiri mânalarına baktığımız zaman çelişki içeren neticeler çıkmaktadır. Bu zıtlığı giderebilmek için âyetleri beraber değerlendirmek gerekmektedir.³⁶⁶

³⁶⁴ Candan, *Kur'ân Okurken Zihne Takılan Ayetler*, 191.

³⁶⁵ Candan, *Kur'ân Okurken Zihne Takılan Ayetler*, 191.

³⁶⁶ Mehmet Akın, "Sorumluluk Anlamında Bireysel ve Toplumsal Etkileşim", *International Journal of Social Sciences and Education Research* 3/2 (Şubat 2017), 540-541.

Bu itibarla konu ile ilgili âyetler Kur’ân bütünlüğü çerçevesinde Beyzâvî’nin bakış açısına göre değerlendirilecektir. Konu ile ilgili âyetlerden bazıları ise şunlardır:

وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ

“Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü üslenmez.”³⁶⁷

وَلِيَحْمِلَنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ

“(Fakat gerçek şu ki) elbette kendi yüklerini, kendi yükleriyle birlikte nice yükleri taşıyacaklar.”³⁶⁸

إِنِّي أُرِيدُ أَنْ تَبُوءَ بِإِثْمِي وَإِثْمِكَ فَتَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ

“Ben istiyorum ki, sen hem benim günahımı hem de kendi günahını yüklenip ateşe atılacaklardan olasın.”³⁶⁹

İlk âyette hiçbir kimsenin başkasının günahını yüklenmeyeceği haber verilmektedir. Ancak sonraki âyetlerde Hâbil’in, kendisini öldürmeye yeltenen kardeşi Kabil için kendisinin de günahını yüklenerek cehenneme atılanlardan olmasını dilediği gibi kıyamette başkalarının günah yükünü yüklenecek olanlardan da bahsedilmektedir. Bu durumda ilk âyetle ikinci gruptaki âyetler arasında bir tenakuz olduğu akla gelmektedir.

Müfessir, Fâtır 35/18. âyetinde zikredilen hiçbir günahkarın başkasının günah yükünü yüklenmeyeceğini Ankebût 29/13. âyetiyle tefsir etmektedir. Hiç kimse bir başkasının günahını yüklenmez. Ancak doğru yoldan sapanlar, doğru yoldan saptırdıkları kişilerin günahları ile kendi günahlarını da yükleneceklerdir. Bu saptırmalarına karşılık yüklenmiş oldukları günahdır. Yoksa ötekilerin günahından bir şey eksilmeyecektir.³⁷⁰ Bu durumda başkasının günahını yüklediği gibi gözükse de aslında kişi saptırmasının karşılığını görmektedir.

³⁶⁷ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, Fâtır 35/18.

³⁶⁸ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Ankebût 29/13.

³⁶⁹ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Mâide 5/29.

³⁷⁰ Beyzâvî, Envârü ’t-Tenzil, 4/190-257.

Beyzâvî, Hâbil'in kardeşi Kabil için günahını yüklenmesini istemesi yukarıda açıklandığı üzere olduğunu belirtmektedir. Zira Hâbil benim günahımı derken, beni öldürmenin günahını demek istemiştir. Senin günahının anlamı ise kurbanının kabul olunmasına mani olan günah anlaşılmıştır. Burada Hâbil'in istediği şey gûnahtan kaçınmaktır yoksa kardeşinin günahını veya kötülüğünü istemesi değildir.³⁷¹

Sonuç itibariyle hiçbir kimse bir başkasının günah yükünü yüklenmez. Ancak kişi, başkasının günaha düşmesine veyahut doğru yoldan sapmasına sebep olmuş ise bu durumda sebep olduğu kötülüğün günahını yüklenir. Aynı şekilde kişi bir başkasının iyiliğine veya doğru yolu bulmasına sebep olmuş ise onun sevabından faydalanır. Nitekim Hz. Peygamber bu konu ile alakalı şöyle buyurmuştur: “Kim, İslâm'da iyi bir çığır açarsa, o kimseye bunun sevabı vardır. O çığırda yürüyenlerin sevabından da kendisine verilir. Fakat onların sevabından hiçbir şey eksilmez. Her kim de İslâm'da kötü bir çığır açarsa, o kişiye onun günahı vardır.”³⁷² Müfessir âyetleri bu minvalde tefsir ederek ilk bakışta çelişkili gibi gözüken âyetlerin hakikatte hiçbir tearuz barındırmadığını ortaya koymaktadır.

2. 2. 6. Allah'ın İndirdikleriyle Hükmetmeyenler Meselesi

Mâide 5/44, 45 ve 47. âyetlerde Allah'ın hükümleriyle hükmetmeyenler üç farklı sıfatla tanımlanmaktadır. Bunlar kafir, zalim ve fasıklardır. Bu kısımda bu lafızların nasıl anlaşılması gerektiği, bunlarla kimlerin kastedildiği, kimleri kapsadığı gibi sorulara cevap aranacaktır.³⁷³ Öte yandan bir hükmün neticesinde üç farklı sonuç aktarılmakta, dolayısıyla işkâl problemi ortaya çıkmaktadır. Bu işkâlin çözümü için öncelikle konu ile ilgili âyetler verilecek olup, ardından Beyzâvî'nin görüşleri aktarılacaktır. Son olarak konuya dair değerlendirmeler yapılacak, âyetler arası hiçbir işkâlin olmadığı ortaya konulacaktır. Konu ile ilgili âyetler şunlardır:

³⁷¹ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 2/123.

³⁷² *Müslim*, İlim,15.

³⁷³ Sabri Demirci, “Maide Suresi 44, 45 ve 47. Ayetleri Hakkında Müfessirlerin Görüşlerinin Tahlili”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* XI/2 (Ağustos 2013), 391.

وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ

“Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.”³⁷⁴

وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ

“Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zalimlerdir.”³⁷⁵

وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ

“Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar fâsıklardır.”³⁷⁶

Üç farklı âyette Allah’ın indirdikleri ile hükmetmeyenler değişik tanımlanmaktadır. Bu tanımlamalar kafirler, zalimler ve fâsıklar şeklindedir. Burada Allah’ın indirdikleri ile hükmetmeyenin kafir mi, zalim mi veyahut fasık mı olduğu işkâl yaratmaktadır. Müfessir Mâide 5/44 âyetinin tefsirinde bu üç sıfatın hangi anlamlara gelebileceğini, aslında ortada bir işkâl olmadığını ortaya koymaktadır.

Allah, indirdiği kitabı hor ve hakir görerek inatlarından dolayı başkasıyla hüküm verenleri kafirler olarak nitelemektedir. Üç sıfat birlikte ele alındığında bu durum Allah’ın indirdiklerini inkar ettikleri için kafir, aksine hüküm verdikleri için zalim ve hükmü uygulamadıkları için fasık olarak isimlendirilmeleri şekilde yorumlanmaktadır.³⁷⁷

Beyzâvî’nin âyetlerde zikredilen sıfatlar hakkındaki ilk görüşü daha tutarlı ve isabetli gözükmetedir. Zira kafir inkar etmesinden dolayı bu isimlendirmeyi almakta iken, zalim eşyayı olması gereken yerde kullanmadığı için zulümle nitelenmekte, fasık ise bildiği şeyi uygulamayarak günaha düştüğünden dolayı bu isimlendirme ile vasıflanmaktadır. Yani kişinin Allah’ın hükümlerini reddetmesi veya O’nun hükümlerini bırakıp başka hükümlerle amel etmesi veyahut hükmü uygulamaktan kaçınması farklı durumlardır. Her bir durum için farklı kavram

³⁷⁴ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Mâide 5/44.

³⁷⁵ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Mâide 5/45.

³⁷⁶ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Mâide 5/47.

³⁷⁷ Beyzâvî, Envârü ’t-Tenzil, 2/128.

kullanılmaktadır. Aslında bu farklı sıfatların bir karakterin çeşitli halleri olması da muhtemeldir. Zira Allah'a inananlar “mü'min” veya “muttaki” gibi çeşitli sıfatlarla nitelenmektedir. Bu anlamda âyetler arasında işkâl bulunmamakta, kategorik farklılıklardan dolayı ilk bakışta tearuz vehmi oluşmaktadır.

2. 2. 7. Erkeğin Kadından Üstünlüğü Meselesi

Dinler ve ideolojiler, ailenin önemine ve toplumdaki rolüne değer vermektedir. Aile, toplumun en küçük yapı taşı olarak kabul edilir ve sağlam olması, toplumun da sağlam olması anlamına gelmektedir. Bu nedenle, ideoloji ve dinler ideal bir devlet veya toplum oluşturma amacıyla bireylere görev ve sorumluluklar yüklemektedir. Bu görevler arasında kadının rolü özel bir öneme sahiptir. Çünkü kadın toplumun inşası ve gelecek nesillerin umudu olarak görülmektedir. Dolayısıyla annenin eğitilmesi toplumun eğitilmesi anlamına gelmektedir.³⁷⁸

Yüce dinimiz İslâm'da aileyi önemsemiş ve bu müessesenin korunması adına Kur'ân ve sahih sünnette birtakım şart ve tedbirler koymuştur. Bunlar erkeğin hak ve sorumlulukları, kadının hak ve sorumlulukları, karı kocanın karşılıklı hak ve sorumlulukları şeklinde değerlendirilmiştir. Ancak sahih dinin koyduğu ilkelerden uzak yaşayan, örf ve adetlerin hakim olduğu toplumlarda bu sorumluluklar geri plana atılmış ve geleneğe göre bir aile yapısı şekillenmiştir. Dolayısıyla Kur'ân'ın erkek ve kadın için belirlemiş olduğu hak ve sorumluluklar yanlış anlaşılmıştır. Bunlardan biri de erkeğin kadından üstünlüğü meselesidir.³⁷⁹

Konu ile ilgili âyetlerin zahiri mânalarına baktığımızda erkeğin kadından üstün olduğuna işaret eden âyetler ile erkek ve kadının eşit olduğunu ifade eden âyetler arasında çelişki olduğunu görmekteyiz. Ancak bu âyetler Kur'ân'ın indiriliş amacına uygun ve bütünsel bir şekilde ele alındığında, ortada herhangi bir işkâlin olmadığı gözükecektir. Bu kısımda erkeğin kadından üstünlüğü meselesine dair âyetler, Beyzâvî'nin değerlendirmeleri çerçevesinde ele alınacak, bahsi geçen

³⁷⁸ İshak Doğan, “Erkeğin Kadından Üstünlüğü Meselesine Genel Bir Bakış”, *Mehir* 1 (1997), 41.

³⁷⁹ Doğan, “Erkeğin Kadından Üstünlüğü Meselesine Genel Bir Bakış”, 41.

âyetler arasında herhangi bir işkâl olmadığı ortaya konulacaktır. Âyetlerden bazıları şunlardır:

الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ

“Erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudur.”³⁸⁰

وَلِلرِّجَالِ عَلَى النِّسَاءِ دَرَجَةٌ

“Ancak erkekler, kadınlara göre bir derece üstünlüğe sahiptirler.”³⁸¹

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ

“Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O’ndan en çok korkanınızdır.”³⁸²

Allah, Kur’ân’da insanı tek bir nefisten yarattığını, üstünlüğün sadece takvada olduğunu vurgulamaktadır. Bununla beraber birtakım âyetlerde erkeklerin kadınlara yönetici olduğu veya kadınlara nazaran bir derece üstün olduğunu belirtmektedir. Bu durumda üstünlüğün takvada olduğunu belirten âyetle, erkeklerin üstünlüğüne işaret eden âyetler arasında çelişki olduğu akla gelmektedir.

Beyzâvî “Erkekler kadınlar üzerine hakimdirler” âyetini yöneticilerin çalışanlar üzerindeki etkinliğine benzetmektedir. Bu görüşü destekler mahiyette “Allah’ın bazılarını bazılarına üstün kılması nedeniyle”³⁸³ âyetini delil getirmektedir. Dahası Allah erkekleri kadınlardan, akıllı olmaları, kararlılıkları, dengeli ve tutarlı davranmaları, amel ve ibadet noktasında güç, kuvvet sahibi olmaları yönüyle üstün kılmıştır. Bu sebeptir ki birçok durum erkeklere mahsus kılınmıştır. Mesela peygamberlik, imamlık, yöneticilik, hadleri tatbik etme sorumluluğu, yargıdaki tüm şahitlikler, cihad ve Cuma namazı gibi ibadetlerin

³⁸⁰ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, en-Nisâ, 4/34.

³⁸¹ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Bakara, 2/228.

³⁸² Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Hucurât, 49/13.

³⁸³ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-İsrâ 17/111.

erkeklerle vacip olması, asabelik, mirasta hisse fazlalığı ve boşama yetkisinin yalnızca kendilerinde olması gibi birtakım meselelerde erkek ön plana çıkmaktadır.³⁸⁴

Beyzâvî'nin delil olarak öne sürdüğü “Allah'ın bazılarına bazılarına üstün kılması nedeniyle” âyeti, erkeklerin kadınlar üzerinde üstünlüğünü değil, toplumda farklı roller ve sorumluluklar olduğunu ifade etmektedir. Zira âyeti bu şekilde anlamak daha isabetli gözükmektedir.³⁸⁵

İslâm geleneği içinde peygamberlik, imamlık, yöneticilik gibi görevlerin erkeklerle sınırlı olduğunu öne süren bir anlayış bulunmaktadır. Ancak bu, tüm Müslümanlar tarafından kabul edilen bir görüş değildir. İslâm düşünce geleneğinde, kadınların da liderlik pozisyonlarında görev alabileceği, toplumda etkin rol oynayabileceği ve ilimde yetkin olabileceği savunulmuştur. Tarihte pek çok Müslüman kadın lider ve bilgin bulunmaktadır.

Beyzâvî ise “Ancak erkekler, kadınlara göre bir derece üstünlüğe sahiptirler” âyetini iki şekilde değerlendirmektedir. Birincisi bu derece fazlalığı erkeklerin benlikleri ile ilgilidir. Kadınların hakları ise mehir, koruma ve zarar vermeme gibi durumlardır. İkincisi ise erkeklerin şeref ve fazilet bakımından bir üstünlüğüdür. Zira erkekler kadınları koruyarak başlarında beklemektedirler.³⁸⁶

Kur'ân, kadınlar ve erkekler arasında eşitlik, adalet ve karşılıklı sevgiye vurgu yapmaktadır. Kadınların toplumda aktif rol alabileceği, liderlik yapabileceği ve eşit haklara sahip olduğu pek çok âyetle ifade edilmektedir.

Beyzâvî tefsirinde “Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık” kavlinin, insanların Âdem ile Havva'dan veyahut bir baba ile bir anneden yaratıldığı ifade edilmektedir. Bu açıdan bakıldığı takdirde tüm insanlar eşit olup soyla övünmenin bir anlamı olmadığı belirtilmektedir. Âyetin son

³⁸⁴ Beyzâvî, *Envârü 't-Tenzil*, 2/72.

³⁸⁵ Doğan, “Erkeğin Kadından Üstünlüğü Meselesine Genel Bir Bakış”, 41.

³⁸⁶ Beyzâvî, *Envârü 't-Tenzil*, 1/141.

kısımında ise asıl üstünlüğün Allah'tan korkma yani takva da olduğu açıklanmaktadır.³⁸⁷

Sonuç olarak, Kur'ân'da cinsiyet rolleriyle ilgili farklı ifadeler bulunmaktadır. Bu âyetleri yorumlamak ve anlamlandırmak, dinî otoritelerin, âlimlerin ve İslâm düşünce geleneğinin tartışmalarına tabidir. İslâm'ın temel prensipleri olan adalet, eşitlik ve insanlık değeri, kadın ve erkek arasında ayırım yapmaksızın her bireyin önemli olduğunu vurgulamaktadır. Üstünlüğün ise Allah'a karşı sorumlulukları bilme hususunda yani takva da olduğunu belirtmektedir. Bu durumda âyetler arasında işkâl olmadığı anlaşılmaktadır.

2. 2. 8. Hz. Âdem ve Havva Annemiz Şirke Düştü Mü?

Bu kısımda A'râf 7/189. âyetinde ilk yaratılışa işaret ederek, “nefs-i vâhide/ bir tek nefis” ve “zevc/ eş” kavramlarıyla kimlerin kastedildiği incelenecektir. Zira bir sonraki âyette kendilerine verilen çocuk sebebiyle şirke düşen çiftlerden bahsedilmektedir. Bazılarına göre bu âyetlerin muhatabı Hz. Âdem ve Havva annemiz iken, bazılarına göre ise bu kendilerinden uzak bir ihtimaldir. Çünkü peygamberlerin şirk koşması olası bir durum değildir.³⁸⁸ Bizde burada Beyzâvî'nin görüşlerinden istifade ederek bu âyetlerde şirk koşma fiilini gerçekleştiren ebeveynin Hz. Âdem ve Havva annemiz olmadığını ortaya koymaya çalışacağız. Konu ile ilgili âyetler ve meâlleri şu şekildedir:

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّاهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيًّا فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّا أَتَتْ دَعَا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِن آتَيْنَا صَلَاحًا لَنُكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ
فَلَمَّا آتَيْتُمَا صَالِحًا جَعَلْنَا لَكُمُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَيْتُمَا فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ

“Sizi bir tek candan yaratan, ondan da yanında huzur bulsun diye eşini yaratan O'dur. Eşi ile (birleşince) eşi hafif bir yük yüklendi (hamile kaldı). Onu bir müddet taşıdı. Hamileliği ağırlaşınca, Rableri Allah'a: Andolsun bize kusursuz bir çocuk verirsen muhakkak şükredenlerden olacağız, diye dua ettiler.

³⁸⁷ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 5/137.

³⁸⁸ Geniş bilgi için bk. Muhammet Yılmaz, “Âdem ile Havva'nın Yeryüzünde İşledikleri İddia Edilen İlk Günah: Şirk (A'râf Sûresi, 189-190. Âyetler Bağlamında)”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (Aralık 2015), 65-101.

Fakat (Allah) onlara kusursuz bir çocuk verince, kendilerine verdiği bu çocuk hakkında Allah'a ortak koşular. Allah ise onların ortak koştuğu şeyden yücedir."³⁸⁹

Müşrikler, kendilerine sağlıklı bir çocuk verilmesi durumunda şükredenlerden olacaklarını, ancak çocukları olduktan sonra Allah'a ortak koştuklarını ifade eden âyetin Hz. Âdem ve Havva annemizle ilgili olduğunu iddia etmektedirler. Bu iddiaya göre Hz. Âdem ve Havva annemizin şirk düştüğünü öne sürmektedirler. Bu durumda peygamber olarak gönderilen bir kişinin Allah'a ortak koşması veyahut Allah'ın şirk koşan bir kişiyi seçerek peygamber yapması çelişki doğurmaktadır.³⁹⁰

Müfessir "Fakat (Allah) onlara kusursuz bir çocuk verince, kendilerine verdiği bu çocuk hakkında Allah'a ortak koşular. Allah ise onların ortak koştuğu şeyden yücedir" kavlini şu şekilde yorumlamaktadır. Öncelikle müfessir, peygamberlere yakışmayan bir rivayeti aktarmaktadır. Bu rivayete göre şeytan Havva annemiz hamile kalınca yanına bir erkek suretinde gelerek karnındaki çocuğun köpek veya çeşitli bir hayvan olacağı hususunda kendisini korkutmuştur. Bunun üzerine Havva annemiz durumu Hz. Âdem'e aktarmaktadır. Ardından şeytan tekrar gelerek çocuğa "Abdülhâris" ismini vermesi durumunda çocuğun sağlıklı olacağını ve doğumun kolay olacağını haber vermektedir. Bunun üzerine Hz. Âdem ve Havva annemiz çocuğa bu ismi vermekle Allah'a şirk koşmaktadır. Beyzâvî, böyle bir durumun peygamberlere yakışmadığını vurgulayarak hitabın Kureyş'ten olan Kusay ailesine yönelik olduğunu belirtmektedir. Kusay ailesinden olan şahıs, eşi ile Allah'tan çocuk dilemiş, bunun üzerine Allah kendilerine dört erkek çocuk bahşetmiştir. Bu kişiler çocuklarına Abdullah, Abdurrahman ve Abdurrahim gibi isimler koyacaklarına, Abdümenâf, Abdüşems, Abdüddâr ve Abdükusay gibi isimler koymuşlardır. Dolayısıyla bu isimler Allah'a şirk koşma manası taşıdığından bu isimleri çocuklarına verenleri muhatap alan bir âyet olarak yorumlanmaktadır.³⁹¹

³⁸⁹ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-A'râf 7/189-190.

³⁹⁰ Akın, *Nesefî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an*, 43.

³⁹¹ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 3/45.

Netice itibariyle âyet Hz. Âdem ve Havva annemizin şirke düştüğünden bahsetmemektedir. Aksine çocuklarına Allah'a şirk koşma manası barındıran isimler koyan anne babaları hedef almaktadır. Bu âyetlerin muhatabı Hz. Âdem ve Havva annemiz şeklinde yorumlanması bazı problemler doğurmaktadır. Zira insanlığın kendilerinden neşet ettiği Hz. Âdem ve Havva annemiz insanlığın şirke düşmelerine sebep olamazlar. Dolayısıyla bu âyetlerin muhatabı başta Hz. Peygamber dönemi olmak üzere çocuklarına Allah'a ortak koşma anlamı taşıyan isimleri veren anne babalardır. Âyeti bu şekilde anladığımızda, Hz. Âdem ve Havva annemizin Allah'a ortak koşma gibi bir duruma düşmedikleri ortaya çıkmaktadır.

2.3. GAYBÎ MESELELER İLE İLGİLİ ÂYETLERDEKİ MÜŞKİLLER

Akıl ve duyular vasıtasıyla hakkında bilgi edinilemeyen varlık ve olaylar sahasına gayb denilmektedir. İnsanlık tarihine baktığımız zaman çeşitli din ve ideolojilere mensup bulunan toplulukların birçoğu gayba inanmış, ancak inanma biçimleri değişkenlik göstermiştir. İnsanoğlunun gayb karşısındaki konumunu ve gaybın hayatındaki anlamını en iyi açıklayan hiç şüphe yok ki Kur'ân'dır. Kur'ân'da gaybe dair çeşitli kavramlar kullanılmakta, bu kullanışlar geçmiş tarihî olaylar, gizli ve sır olan şeyler, bir şeyin veya olayın iç yüzü, dünyada başkaları tarafından görülemeyen nesnelere, kısacası görülmeyen ve bilinmeyen her şey ile Allah, melek, âhiret ve cin şeklinde karşımıza çıkmaktadır.³⁹²

Yüce Allah şهادet ve gayb âlemini yaratmış, Kur'ân'da bunlara dair bilgiler vermiştir. Ancak sınırlı bir şekilde yaratılmış olan insan, bu âlemlerdeki tüm bilgilere vakıf olamamakta, bu konuda kendisine verilen bilgilere iman etmekle sorumlu tutulmaktadır. Bu gaybî meseleler genel olarak Allah'ın zatı, sıfatları veya âhiret halleri ile ilgili olmakla beraber yaratılan varlıklar ile ilgili de olabilmektedir. Bununla beraber Kur'ân'da bazı gaybî meseleler ile alakalı tenakuz vehmi uyandıran bir takım âyet grupları bulunmaktadır. İnsanların âhirette sorguya çekilip çekilmeyeceği, peygamberlerin şahitliği meselesi veyahut şeytanın melek mi cin mi olduğu tartışması bu müşkillerden bazılarıdır. İşte burada bu gibi çelişkili gözükten âyetleri Beyzâvî'nin tefsirini göz önünde bulundurarak çözümlenmeye çalışacağız.

2.3.1. İnsanların Sorguya Çekilip Çekilmemesi

İslâm dünyasında bazı Şîi ve Mu'tezilî düşünürler dışında, âlimlerin pek çoğu âhirette hesabın gerçekleşeceğine inanmanın farz olduğu fikrini savunmaktadırlar. Çünkü hesap kitap, sünnet ve icmâ ile sabit olup aklen mümkündür. Ancak hesabın nasıl olacağı ve kimleri kapsadığına dair çeşitli

³⁹² İlyas Çelebi, "Gayb", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 17 Haziran 2023).

görüşler bulunmaktadır.³⁹³ Bu farklı görüşler konu ile ilgili Kur’ân âyetlerinin farklı şekilde yorumlanmaya müsait olmasından kaynaklanmaktadır.

Kur’ân’ın kimi âyetlerinde kıyamet günü herkesin hesaba çekileceği belirtilirken, kimi âyetlerinde ise günahkarların sorguya çekilmeyeceği veya insanlarla cinlere hesap sorulmayacağı ifade edilmektedir. Bu durumda sorguya çekilme mevzusunda tearuz ortaya çıkmaktadır. Bu çelişki vehmini uyandıran âyetlerden bazıları şunlardır:

فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ

“Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de gönderilen peygamberleri de mutlaka sorguya çekeceğiz!”³⁹⁴

فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ

“Rabbin hakkı için, mutlaka onların hepsini yaptıklarından dolayı sorguya çekeceğiz.”³⁹⁵

وَلَا يُسْأَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ

“Günahkârlardan günahları sorulmaz (Allah onların hepsini bilir).”³⁹⁶

فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ

“İşte o gün insana da cine de günahı sorulmaz.”³⁹⁷

İlk iki âyette peygamberler dahil olmak üzere herkesin hesaba çekileceği belirtilirken, sonraki âyet grubunda ise günahkarların ve insanların hesaba çekilmeyeceği ifade edilmektedir.

Beyzâvî, A’râf 7/6. âyetinde zikredilen “Mutlaka kendilerine peygamber gönderilenlere de soracağız” sözü ile insanlara risaleti kabul edip etmemeleri ve peygamberlere verdikleri cevapların sorulacağına kastedildiğini belirtilmektedir.

³⁹³ Emrullah Yüksel, “Hesap”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 17 Haziran 2023).

³⁹⁴ *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-A’râf 7/6.

³⁹⁵ *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Hicr 15/92-93.

³⁹⁶ *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Kasas 28/78.

³⁹⁷ *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, er-Rahmân 55/39.

Âyetin devamında “ve mutlaka gönderilen peygamberlere de soracağız” kavli ile peygamberlerin kendilerine ne cevap verildiğinin sorulacağı ifade edilmektedir. Bu sorudan maksat kafirleri kınamak ve onları azarlamaktır. Müfessir burada işkâl olabilecek “Günahkârlardan günahları sorulmaz”³⁹⁸ âyetini de açıklamaktadır. Burada reddedilen günahkarların sorguya çekilmemesi değil, hesap hakkında bilgi edinmek için soru sorma haklarının olmamasıdır. Suçlu olmaları onları böyle bir haktan mahrum etmektedir. Veyahut ilk âyette zikredilen herkesin hesaba çekilmesi olayı hesap yerinde gerçekleşirken, ikinci âyette hesabın olmayacağını bahsi ise hesapların görülüp azabı hak ettiklerinden dolayıdır.³⁹⁹

İbn Abbâs bu âyet hakkında şöyle demiştir: “Allah insanlara, peygamberlere ne cevap verdiklerini ; peygamberlere ise neleri tebliğ ettiklerini soracaktır.”⁴⁰⁰

Kısacası âyet, kendilerine peygamber gönderilenleri risalete ve peygambere karşı tutumlarından dolayı hesaba çekileceklerinden, peygamberleri ise bu durumda kendilerine ne cevap verildiği hususunda sorguya çekileceklerinden bahsetmektedir. Suçluların sorguya çekilmemeleri ise, kendilerine bilgi edinme imkanı tanınmayacağı şeklinde açıklanmaktadır. İki âyet arasında zaman ve mekân farklılığı bulunduğundan dolayı ilk bakışta âyetler arası görülen çelişki ortadan kalkmaktadır.

Müfessir Rahmân 55/39. âyetinin tefsirini şöyle yapmaktadır. Gök yarıldığı zaman “İşte o gün insana da cine de günahı sorulmaz” kavli, herkesin simasından iyi mi kötü mü olduğu anlaşılacağından dolayı hiç kimse günahından dolayı hesaba çekilmeyecek şeklinde anlaşılmaktadır. Bu durum kabirlerinden çıkıp amel ve derecelerine göre mahşere kadar götürüldükleri zaman olacaktır.

³⁹⁸ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Kasas 28/78.

³⁹⁹ Beyzâvî, *Envârü 't-Tenzil*, 3/6.

⁴⁰⁰ Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn Kesir, *Tefsirü 'l-Kur'ani 'l-Azîm* (Riyad: Daru Taybe, 1997), 3/388.

Ancak “Rabbin hakkı için, mutlaka onların hepsini sorguya çekeceğiz”⁴⁰¹ âyeti ve benzerleri ise hesap vermenin mahşerde olacağını belirtmektedir.⁴⁰²

Bu konuda Abdülcelil Candan dikkate değer şu açıklamayı yapmaktadır: “Günahkarların, büyük günahlarından dolayı, sorguya çekilmelerine gerek duyulmaz. Öğrencisinin durumunu iyi bilen hoca, bazen onu imtihan etmeye gerek görmeden notunu verir. İnsanlara büyük çapta zulüm ve haksızlık edenlerin durumu bilindiğinden, hesap sorulmadan kendilerine ceza verilir. Hesapsız cennete girecekler olduğu gibi, hesapsız cehenneme girecekler de vardır. المجرمون/el-mücrimün ifadesi, günahlarının sorgulanmayı bile gerektirmeyecek derecede büyük olduğuna işaret etmektedir. “Andolsun ki hepsini yaptıklarından dolayı sorguya çekeceğiz.”⁴⁰³ âyeti, mücrimlerin dışında kalanları kapsamaktadır.”⁴⁰⁴

Kur’ân’ın hiçbir yerinde işkâl ve çelişki olmadığı gibi burada da mevzubahis olan âyetler arasında tenakuz bulunmamaktadır. Ancak âyetlere Kur’ân bütünlüğü dikkate alınmadan bakıldığı takdirde çelişki vehmi uyandırmaktadır. İşte burada konumuzla ilgili işkâl vehmi uyandıran âyetler arasında ihtilafın olmadığını İbn Kuteybe ve es-Süyûtî iki yolla çözmeye çalışmışlardır.

a) Kıyamette insanların hesabına ilişkin çeşitli mekânlar vardır. Bu mekânların bir kısmında insanlar hesaba tabi tutulacakken diğer bir kısmında ise hesaba çekilmeyeceklerdir. Bu itibarla herkesin hesaba çekileceğinden bahseden âyetler insanların sorgu suale tabi tutuldukları mekânları, hesabın olmadığından söz eden âyetler ise hesap mekânlarının dışındaki yerleri işaret etmektedir.

b) Diğer bir görüşe göre ise bu âyetler, insanların yaptıkları fiillerden hesaba çekilip çekilmeyeceklerini belirtmektedir. Buna göre insanlar yaptıkları amellerin bir kısmından hesaba çekilecekken diğer bir kısmından ise hesaba tabi tutulmayacaklardır. Bunun üzerine hesap esnasında kişi bilerek ve mazeretsiz bir

⁴⁰¹ *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Hicr 15/92.

⁴⁰² Beyzâvî, *Envârü ’t-Tenzil*, 5/173.

⁴⁰³ *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, el-Hicr 15/92.

⁴⁰⁴ Candan, *Kur’ân Okurken Zihne Takılan Ayetler*, 357-358.

şekilde işlediği hatalardan dolayı sorguya çekilecekken, bir mazerete binaen işlenen hatalardan dolayı hesaba tabi tutulmayacaktır.⁴⁰⁵

Sonuç itibariyle bahsi geçen âyetleri müşkil olarak değerlendiren müfessirlerin geneli bu işkâli iki şekilde çözümlenmeye çalışmışlardır. Bunlardan ilki sorgunun niteliği ile ilgiliyken, diğeri sorgunun mekânı ile ilgilidir. İnsanlara risaleti kabul edip etmeme noktasında soru sorulurken, peygamberlere bu davet karşısında insanların verdiği tepkiler sorulacaktır. Ancak insanlardan günahkar olanlara soru sorulmayacağı, kendilerine bilgi edinmek için soru sorma hakkının tanınmayacağı anlamındadır. Bununla beraber bazı mekânlarda sorgu ve sual yapılacakken, bazı mekânlarda ise sorgulama işlemi yapılmayacaktır. Netice itibariyle bu âyetlerdeki işkâl âhirette hesap için farklı mekânların bulunması ve her fiilden hesaba çekilme durumunun olmayacağı şeklinde çözümlenmektedir.

2. 3. 2. Peygamberlerin Kıyamette Şahitliği Meselesi

Dünya hayatı, Yüce Allah'ın kullarından hangisinin daha güzel amel işleyeceğini sınamak ve insanlarla cinlerin kendisine kulluk etmesi için yarattığı bir imtihan alanıdır. Kişi burada yapıp ettiklerinin hesabını âhirette muhakkak verecektir. Ancak kişi dünyada olduğu gibi âhirette de haklılığını ortaya koymak için birçok yolu denemektedir. Bu yollardan biri de şahitlerin şehâdetidir. Kur'ân, dünyada olduğu gibi âhirette de şahitlerin olacağından bahsetmekte ve bunları Allah'ın şahitliği ve diğer varlıkların şahitliği şeklinde ikiye ayırmaktadır. Allah dışında şahitlikte bulunacak olanlar arasında her ümmetin kendi peygamberi ile Hz. Peygamber ve ümmeti bulunmaktadır.⁴⁰⁶

Konu ile ilgili âyetlere baktığımız zaman, kimi âyetlerde peygamberlerin şahitliğinden bahsedilirken, kimi âyetlerde de şahitlik edecek olan peygamberlerin hiçbir bilgileri olmadığına yönelik ifadeleri bulunmaktadır. Bu durumda âyetler arası çelişki gözükmemektedir. Bu kısımda bahsi geçen âyetlerde herhangi bir işkâlin olmadığını ve Beyzâvî'nin konuya olan yaklaşımını incelemeye çalışacağız. Konu ile ilgili birtakım âyetler şunlardır:

⁴⁰⁵ Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 65; Süyûtî, *El-İtkan fi Ulûmi'l-Kur'an*, 1987, 2/76.

⁴⁰⁶ İbrahim Yıldız, "Kur'ân'da Hesap Günü Şahitleri", *Diyanet İlmî Dergi* 53/4 (Aralık 2017), 56.

لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا

“İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Resûl’ün de size şahit olması için”⁴⁰⁷

فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا

“Her bir ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onlara şahit olarak gösterdiğimiz zaman halleri nice olacak!”⁴⁰⁸

يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا أُجِبْتُمْ قَالُوا لَا عِلْمَ لَنَا إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ

“Allah’ın peygamberleri toplayıp da «Size ne cevap verildi» dediği gün, «Bizim hiçbir bilgimiz yok, şüphesiz gizlilikleri hakkıyla bilen ancak sensin» diyeceklerdir.”⁴⁰⁹

Yüce Rabbimiz Kur’ân’da yer yer kıyametin hallerinden bahsederken, âhirette elçilerinin ümmetleri ile olan münasebetlerine de değinmektedir. Nitekim Kur’ân’da peygamberlerin kıyamet gününde ümmetleri adına şahitlik edeceklerini belirten âyetler bulunduğu gibi, ümmetlerinin davete nasıl icabet ettikleri noktasındaki soruya bilgilerinin olmadığını belirttikleri âyetlerde bulunmaktadır. Burada bilmedikleri şeyler hususunda nasıl şahitlik edecekleri sorusu akla gelmektedir. Zira bu durum ilk bakışta müşkil gözükmemektedir. Yani şahitlik edeceklerini belirten âyetlerle bilgisiz olduklarını ifade eden âyetler çelişiyor gibi gözükmemektedir.

Müfessir “İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Resûl’ün de size şahit olması için” kavlini Müslümanların orta ümmet olmalarının sebebi olarak açıklamaktadır. Yani Allah size göstermiş olduğu deliller ve indirmiş olduğu kitaplarla kimseye cimrilik ve haksızlık yapmadığını göstermektedir. Bunun üzerine iman etmeniz için tüm yolları açmış ve peygamberler göndermiştir. Peygamberlerde tebliğ vazifelerini yerine getirmişlerdir. Tüm bunlara rağmen kafirlerin günahlara dalmaları kendilerini âyetlerden yüz çevirmeye sürüklemiştir.

⁴⁰⁷ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Bakara 2/143.

⁴⁰⁸ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, en-Nisâ 4/41.

⁴⁰⁹ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Mâide 5/109.

İşte bunun üzerine Allah Müslümanlara hitaben hem kendi dönemlerinde hem geçmiş ve gelecek ümmetler hususunda şahitlik edeceklerini ifade etmiştir. Beyzâvî'nin tefsirinde yer verdiği bir rivayete göre ümmetler kıyamet gününde peygamberlerin davet vazifelerini yerine getirdiklerini inkar edeceklerdir. Ancak Allah peygamberlerin tebliğ vazifesini yerine getirdiklerini çok iyi bildiği halde inkar edenleri susturmak için onlardan bu iddianın ispatını isteyecektir. Bunun üzerine ümmet-i Muhammed getirilir ve peygamberlerin tebliğ vazifesini yaptıklarına dair şahitlik ederler. İnkarcı ümmetlerin bunu nereden bildiklerini sormaları üzerine ise, Allah'ın kitabından Hz. Peygamber'in haber vermesiyle bildiklerini söylerler. O sırada Hz. Peygamber ümmetinin halinin sorulması için getirilir. O da doğru olduklarına şahitlik eder.⁴¹⁰

Beyzâvî Nisâ 4/41. âyetini yukarıdaki âyete yakın bir mana ile yorumlamaktadır. Zira âyet, her ümmete kendilerinden olmak üzere bir şahit getirildiği sırada Yahudi, Hıristiyan ve diğer inanmayanların halinin nasıl olacağına dair bir soru ile başlamaktadır. Bu şahidin kendi içlerinden olan peygamberleri olup bozuk inançları ve çirkin amellerine şahitlik edeceği belirtilmektedir. Âyetin devamında ise Hz. Peygamber'in ashabı için doğru itikatta olduklarına yönelik şahitlik edeceği ifade edilmektedir.⁴¹¹

Yukarıdaki âyetlerde inanmayanlar, peygamberlerin tebliğ vazifesini yapmadıklarını iddia etmektedir. Buna mukabil müminler peygamberlerin tebliğ vazifesini yerine getirdiklerine dair şahitlik etmektedir. Bunun üzerine peygamberler inanmayanların bozuk inanç ve çirkin amellerine şahitlik edecekken, müminlerin ise sağlam inanç ve güzel amellerine şahitlik edecektir.

Müfessir, Mâide 5/109. âyetinde peygamberlere “Size ne cevap verildi” diye sorulmasının, kavimlerini kınamak üzere olan bir soru olduğunu ifade etmektedir. Nitekim diri diri gömülen kız çocuğuna hangi sebepten ötürü gömüldüğünün sorulması da bu kabildendir. Yani diri diri kız çocuğunu gömen kişiyi kınamak içindir. Bu sebeple “bizim bilgimiz yok” demişlerdir. Yani senin

⁴¹⁰ Beyzâvî, *Envârü 't-Tenzil*, 1/110.

⁴¹¹ Beyzâvî, *Envârü 't-Tenzil*, 2/75.

bildiğini biz bilemeyiz demektir. Âyetin son kısmında ise “Şüphesiz sen gaipleri çok iyi bilersin” sözü ile, bize cevap verip de açıkladıklarından ve kalplerinde gizleyip de bilmediklerimizden ne varsa sen bilirsin demektedirler. Bir başka görüşe göre mana, senin ilminin yanında bizim ilmimiz yoktur şeklindedir. Veyahut bizden sonra yaptıkları şeyler hakkında bilgimiz yoktur denilmektedir.⁴¹²

Sonuç itibariyle Allah kıyamette peygamberlerini ve gönderildikleri ümmetleri birbirleri üzerine şahit kılacaktır. İlk âyette Müslümanların diğer ümmetlerin iddialarını boşa çıkarmak üzere şahitlik edecekleri, Hz. Peygamber’inde onları doğrulayacağı ifade edilmektedir. Bir sonraki âyette ise inkarcı toplulukların aleyhlerine şahitlik edecek kimselerin getirileceği ve şahitlik edenlere Hz. Peygamber’in şahit olacağı belirtilmektedir. Bu iki âyette bahsedilen şahitler Müslümanlar olmaktadır. Son âyette ise peygamberlerin bilmediklerini ifade etmeleri, Allah’ın bilgisinden haberdar olmadıkları anlamındadır. Bu durumda âyetler bağlam dikkate alınarak okunduğu zaman herhangi bir işkâl olmadığı ortaya çıkmaktadır.

2. 3. 3. Şeytan Melek mi Cin mi Meselesi

Kur’ân’da çeşitli varyantları ile seksen sekiz yerde şeytan kelimesi geçmekte, bunların on birinde şeytan yerine İblîs kavramı kullanılmaktadır. Hz. Âdem’e meleklerin secde etmesinin emredildiği dokuz âyette İblîs, Hz. Âdem nesline düşmanlık ederek onları aldattığını belirten âyetlerde ise şeytan kelimesi kullanılmaktadır.⁴¹³

Şeytanın varlığı ve mahiyeti hakkında birçok görüş öne sürülmüştür. Kelâm ve tefsir âlimleri şeytan hakkındaki âyet ve hadislerden yola çıkarak kendisine has bir varlığının bulunduğunu ifade etmişlerdir. Bununla beraber ateşin bir nevinden oluştuğunu söyleyen âlimler de bulunmaktadır. Şeytanın gerçek bir varlığının olduğunu benimseyenlerden bazıları onunla cinler arasında asıl-fer’ ilişkisi kurmaktadır. Kur’ân’da Kehf 18/50. âyetinde meleklerin Hz. Âdem’e secde etmeleri emredildiği yerde cinlerden olan İblîs istisna edilmekle kendisinin

⁴¹² Beyzâvî, *Envârü ’t-Tenzil*, 2/148.

⁴¹³ İlyas Çelebi, “Şeytan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Haziran 2023).

melek olup olmadığı tartışılmıştır. Zira buradaki istisnanın iki şekilde değerlendirilmesi mümkündür. İstisnayı muttasıl (aynı cinsten olanlar arasında) kabul edenler şeytanın meleklerden olduğunu savunmuş, istisnayı münkatı' (farklı cinsler arasında) kabul edenler ise şeytanın meleklerin arasında bulunan bir varlık (cin) olduğunu belirtmişlerdir. İkinci görüşe göre şeytan meleklerden olsaydı Allah'ın emrine boyun eğer ve isyan etmezdi.⁴¹⁴

Burada şeytanın hangi varlık alanına dahil olduğu noktasındaki işkâli gidermeye çalışacağız. Konuya dair âyetler ise şunlardır:

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

“Hani biz meleklerle: Âdem’e secde edin, demiştik. İblis hariç hepsi secde ettiler. O yüz çevirdi ve büyüklük tasladı, böylece kâfirlerden oldu.”⁴¹⁵

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ

“Hani biz meleklerle: Âdem’e secde edin, demiştik; İblis hariç olmak üzere, onlar hemen secde ettiler. İblis cinlendendi; Rabbinin emrinden dışarı çıktı.”⁴¹⁶

Beyzâvî'nin müşkil olarak ele aldığı bir diğer konu, iblisin bir varlık olarak hangi türe ait olduğunu ifade eden âyetlerdir. Mevzubahis olan âyetlerin ilkinde, meleklerle Hz. Âdem'e secde etmeleri emredilmekte, meleklerin bu emre uyduğu ancak iblisin bu emre itaat etmediği ifade edilmektedir. Diğer âyette ise iblisin cinlerden olduğu belirtilmektedir. Bu durumda iblisin meleklerden mi yoksa cinlerden mi olduğu işkâl oluşturmaktadır.

Müfessir bu âyetlerdeki işkâli, iblisin meleklerden olduğunu iddia ederek çözümlenmektedir. Zira iblis meleklerden olmasaydı Allah kendisini meleklerle verdiği emirlerle sorumlu tutmaz ve âyette zikredilen meleklerden istisna etmezdi. Bu sebeple Kehf 18/50. âyetinde zikredilen şeytanın cinlerden olması meselesi, kendisinin fiilen cinlerden, tür olarak da meleklerden olduğu anlamındadır.⁴¹⁷

⁴¹⁴ Çelebi, “Şeytan”.

⁴¹⁵ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Bakara 2/34.

⁴¹⁶ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, el-Kehf 18/50.

⁴¹⁷ Beyzâvî, Envârü 't-Tenzil, 1/70-72.

Burada müfessir, iblisin eylemde bulunma yönü ile cinlere benzediğini, bununla beraber melek türüne mensup olduğunu iddia etmiştir. Müfessir daha sonra kendi görüşünü destekleyen İbn Abbâs'ın bu yöndeki rivayetini zikretmektedir. İbn Abbâs'tan gelen söz konusu rivayette meleklerden bir kısmının doğum yoluyla çoğaldığı, bunlara cin denildiği ve iblisin de bu kısımdan olduğu bilgisi aktarılmaktadır.⁴¹⁸

Şu kadarı var ki Beyzâvî, “iblisin fiilen cinlerden, tür olarak ise meleklerden olduğunu” belirtmekle, meleklerin bir kısmının günah işleyebileceğini veya işleyebilecek potansiyelde olduğunu iddia etmiş olmaktadır. Halbuki böyle bir düşünce, “Onun başında, acımasız, güçlü, Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve emredildiklerini yapan melekler vardır.”⁴¹⁹ âyetiyle çelişmektedir.⁴²⁰ Müfessir buradaki işkâli ise şu şekilde ele almaktadır: “Melekler genellikle masum, günahsız olmakla beraber içlerinde masum olmayanlar da vardır. Nitekim insanlarda da masum olanlar bulunmakla beraber genellikle masum değillerdir.”⁴²¹

Süyûtî'ye göre Beyzâvî'nin şeytanın meleklerden olduğu iddiası, felsefe vb. ilimlerle fazla ilgilenmesi ve hadis alanında yetkin olmayışı sebebiyledir. Halbuki âyette meleklerin zikredilip şeytanın onlardan istisna edilmesi, meleklerin şeytana çoğunluk sağlaması “tağlib” ettirilmesiyle açıklanabilir. Çünkü şeytanın, cinlerin babası olduğuna dair, Hz. Âdem'in de insanların babası olduğuna dair birçok delil bulunmaktadır.⁴²² Beyzâvî tefsirinde bu minvaldeki bir görüşe yer vermektedir. Bu görüşe göre, şeytan cinlerden olup melekler arasında yetişmiştir. Etrafında binlerce melek olduğundan dolayı onlardan sayılmıştır.⁴²³ Sonuç itibarıyla şeytan hem sayı bakımından hem de iyilik bakımından kendisinden daha üstün olan meleklerin kapsamı dahilinde değerlendirilmiştir. Bu sebeple âyetteki hitap meleklerle yöneliktir.

⁴¹⁸ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 1/70-72.

⁴¹⁹ *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, et-Tahrîm 66/6.

⁴²⁰ Bağış, *Beyzâvî Tefsîrinin Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsîr Usûlü Açısından Tahlili*, 45.

⁴²¹ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 1/71.

⁴²² Celaleddin Süyûtî, *Nevâhidü'l-Ebkâr ve Şevâridü'l-Efkâr* (Suudi Arabistan: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1424), 2/199.

⁴²³ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 1/70-72.

Beyzâvî Hz. Aişe'nin, Hz. Peygamber'den nakletmiş olduğu "Melekler, nurdan; cinler de karışık bir ateşten yaratılmıştır"⁴²⁴ şeklindeki rivayetine karşılık şöyle bir açıklama yapmaktadır: "Nur da ateş de ışık veren cevherlerdir. Lâkin ateşin ışığı bulanık ve dumanla kaplanmış. Ateşin ısısı ve yakıcılık özelliği, (başka maddelerle) karışık şekilde olmasındandır. Ateş de arındırılır ve saflaştırılırsa mahz nur olur. Yani ateşin ileri bir boyutu nurdur."⁴²⁵

Netice itibariyle Beyzâvî, şeytanın meleklerden olduğunu iddia etmiş, Kehf 18/50. âyetini de şeytanın fiilen cinlerden olduğu, tür olarak ise meleklerden olduğu şeklinde yorumlamıştır. Bu düşüncesini destekler mahiyette ise İbn Abbâs rivayetini delil olarak zikretmiştir. Bu durumda bahsi geçen âyetleri cem' etmiş ve arada herhangi bir işkâlin olmadığını dile getirmiştir.⁴²⁶ Ancak şu kadarı var ki şeytanın meleklerden olduğunu iddia etmek, Tahrîm 66/6. âyetinde meleklerin Allah'a isyan etmeyecekleri açıkça belirtildiği halde onları günah işleme potansiyeline sahip varlıklar olarak nitelemeye sebep olmaktadır. Diğer yandan melekler hem sayı hem iyilik vasıfları sebebiyle şeytandan üstün olduklarından muhatap kılınmışlar, şeytan da onların kapsamı altında değerlendirilmiştir. Bu açıdan bakıldığı takdirde müfessirin açıklamaları isabetli gözükmemektedir.⁴²⁷ Dolayısıyla şeytanın cinlerden olduğu ve meleklerin Hz. Âdem'e secde ettikleri sırada şeytanın sadece orada hazır bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda şeytanın varlığı noktasındaki işkâl problemi ortadan kalkmış olmaktadır.

⁴²⁴ Müslim, Zühd ve'r-Rekâik, 60.

⁴²⁵ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 1/71-72.

⁴²⁶ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 1/72.

⁴²⁷ Bağış, *Beydâvî Tefsîrinin Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsîr Usûlü Açısından Tahlili*, 46.

SONUÇ

Kur'ân'da, aralarında çelişki varmış gibi görünen âyetleri ele aldığımız “Beyzâvî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân” adlı çalışmada elde ettiğimiz sonuçlar şunlardır:

İlk olarak Beyzâvî ve tefsiri hakkında klasik kitaplar, makaleler ve tezler incelendi. Bu incelemeler sonucu Beyzâvî'nin birçok alanda yetkin olduğu, tefsiri ile ön plana çıktığı görüldü. Bu tefsirinde, Müşkilü'l-Kur'ân ilmini ele alışı ve bu ilme olan katkıları aktarmaya çalışıldı.

Müşkil kelimesi çeşitli ilim dallarında farklı manalara gelmektedir. Ancak burada, bu manaların yakın anlam ifade ettiği noktalara temas edildi. Diğer yandan müşkil kavramıyla benzer olan kavramlar ele alınarak aralarındaki farklar da tespit edilmeye çalışıldı.

Kur'ân ilimleri arasında zikredilen Müşkilü'l-Kur'ân, Kur'ân-ı Kerîm'deki âyetlerin arasında ilk bakışta çelişkili görünen durumları inceleyen ilim dalıdır. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki Kur'ân'ı-Kerîm tüm bu çelişkilerden uzaktır. Dolayısıyla İslâm âlimleri çelişkili gözükten durumları bertaraf etmek için eserler te'lif etmişler, müstakil çalışmalar ortaya koymuşlardır. Bu ilmin ortaya çıkışı hakkında farklı görüşler olsa da, bu çalışmada Hz.Peygamber dönemine dayandığı ifade edilmeye çalışıldı.

Müşkil'e yol açan sebepler ulûmü'l-Kur'ân ve tefsir usûlü kitaplarında daha çok mevzû ihtilâfı, hakikat ve mecaz imkânı, fiilin isnadı, zıt anlamlılık ve bir hakikatin çeşitli safhalarının anlatımı şeklinde sayılmaktadır. Bu çalışmada, zikredilen sebeplerden dolayı ortaya çıkan işkâllerin Beyzâvî tefsirinde ele alınışı ve çözüm yolları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Âyetler arasında görülen işkâllerin çözümünde müfessirler bazı metotlar kullanmışlardır. Bu metotlar arasında en yaygın olarak nesh, tahsis, te'vil ve te'lif yolu kullanılmaktadır. Beyzâvî, müşkil âyetleri çözümlerken daha çok te'vil ve te'lif yolunu benimsemiştir.

Beyzâvî müşkil âyetleri çözümlerken kimi yerde âyetleri, kimi yerde hadisleri, kimi yerde Arap dilinin gramer kurallarını, kimi yerde de akli delilleri kullanmaktadır. Bununla birlikte kelimelerin yönü ağır olan müfessirin tefsirinde, daha çok kelâmî konularla ilgili âyetlerdeki işkâller incelenmekte, yer yer muhaliflerine de cevaplar verilmektedir. Beyzâvî müşkil âyetleri çözümlerken bilhassa Zemahşerî ve Râzî gibi kendinden önceki müfessirlerden etkilenmiş, diğer yandan kendisinden sonraki müfessirleri de etkilemiştir.

Müşkil âyetlerin kişiden kişiye değişkenlik göstermesinden ötürü Beyzâvî, kimi müfessirlerin müşkil olarak zikrettikleri âyetlerin sadece meallerini vermekle yetinmekte, konuya dair işkâlden bahsetmemektedir. Zira âyetlerdeki zahiri işkâller yaşanan konjonktüre göre değişiklik arz ettiğinden dönemin ulemâsı farklı âyetlerdeki işkâlleri incelemektedir.

Beyzâvî tefsirinin birçok yerinde, Kur'ân'da ihtilaf ve çelişkinin olmadığı dile getirilmiştir. Ancak Kur'ân'da var olduğu düşünülen işkâl, dönem ve şartların değişimiyle beraber farklı anlayışlar olduğu müddetçe devam edecektir. Dolayısıyla ilk bakışta var olduğu düşünülen ihtilaf ve çelişki, kişilerin Kur'ân âyetlerine bütünsel yaklaşmamaları, bilgi yetersizliklerinin olduğu ve Kur'ân'a inançlı bir mümin olarak yaklaşmamaları gibi sebeplerden ötürü ortaya çıkmaktadır. Bunun üzerine İslâm âlimleri geçmişten günümüze Kur'ân'da herhangi bir işkâlin olmadığını ispatlamak üzere gerekli tüm çabalarını sarfetmişlerdir. Göreceli olan işkâl mevzusu dönemin ulemâsı tarafından çağın gerekliliklerine göre çözülmeye çalışılmıştır. Bununla beraber Allah, Kur'ân'ın kıyamete kadar kendisi tarafından korunacağını bildirmiş, kendisinde hiçbir çelişki ve tutarsızlığın olmadığını ifade etmiştir.

Bu çalışmada müşkil âyetlerin nasıl anlaşılması gerektiği noktasında Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı eserini göz önünde bulundurarak çözümler üretmeye, müşkil bağlamında Beyzâvî'nin tutumuna bir açıklık getirmeye ve bu ilme bir nebze de olsa katkı sağlamaya çalıştık. Bu çalışma ile Kur'ân'da çelişki vehmi uyandıran âyetlerin çözümü noktasında zihnimizi kurcalayan sorular açıklığa kavuşmuş oldu.

Son olarak bu alanda araştırma yapmayı düşünenlere şunu söyleyebiliriz ki âyetler arası çelişki problemini çözen çalışmaların yanında hadislerin kendi aralarında görülen çelişkilerin Kur'ân perspektifinde değerlendirilerek çözüme kavuşturulmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Abdullah Muhammed el-Habeşî. *Câmiü's-Şurûh ve'l-Havâşî: Mu'cemun Şâmil li-Esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fi't-Türâsi'l-İslami ve Beyâni Şurûhihâ*. 5 Cilt. Cidde: Darü'l-Minhac, 2017.
- Abdurrahman, Celaleddin. *el-Kadi Nasirüddin el-Beyzavi ve Eseruhu fi Usuli'l-Fıkh*. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Câmii, 1981.
- Akın, Mehmet. *Neseî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016.
- Akın, Mehmet. "Sorumluluk Anlamında Bireysel ve Toplumsal Etkileşim". *International Journal of Social Sciences and Education Research* 3/2 (Şubat 2017), 540-548.
- Akşit, İbrahim. *Taberî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an*. Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Ay, Mahmut. "Envârü't-Tenzil'in Kaynakları ve Tefsir Yöntemi". *Kâdî Beyzâvî*. ed. Mustakim Arıcı. Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Aydın, Ömer. "Haberî Sıfatları Anlama Yolları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999), 133-158.
- Aydınlı, Abdullah. "Muhtelifü'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhteliful-hadis>
- Bağdadi, İsmail Paşa el-. *Hediyetü'l-Ârifîn Esmaü'l-Müellifin ve Asarü'l-Musannifin*. 2 Cilt. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951.
- Bağış, Mehmet. *Beydâvî Tefsîrinin Ulûmu'l-Kur'an ve Tefsîr Usûlü Açısından Tahlili*. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Bardak, Ahmet. "Kâdî Beydâvî'nin İlahiyât (Ulûhiyet) Görüşü". *Şarkiyat* 9/1 (Nisan 2017), 220-240.
- Bek, Muhammed el-Hudari. *Muhadaratu Tarihi'l-ümemi'l-İslâmiyye : (ed-Devletü'l-Abbasiyye)*. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1. Basım, 1986.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Nasirüddin Abdullah b Ömer b Muhammed. *el-Gayetü'l-Kusva fi Dirayeti'l-Fetva*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2008.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Nasirüddin Abdullah b Ömer b Muhammed. *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 2015.
- Bilâdî, Sevri. *Mevsuatu A'lami'l-Ulema ve'l-Üdeba el-Arab ve'l-Müslimin*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1. Basım, 2005.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuku İslâmiyye ve Istilâhâtı Fıkhiyye Kamusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967.
- Birişik, Abdulhamit. "Mübhemâtü'l-Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mubhematul-kuran>
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Bulut, Halil İbrahim. "Ümmet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ummet>
- Bulut, Mehmet. "Hidayet Dalalet ve İnsanın Sorumluluğu". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/9 (1995), 229-260.
- Candan, Abdulcelil. *Kur'an Okurken Zihne Takılan Ayetler*. İstanbul: Elest Yayınları, 1. Basım, 2004.

- Cerrahoğlu, İsmail. “Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/envarut-tenzil-ve-esrarut-tevil>
- Cerrahoğlu, İsmail. “Kadi Beyzavî ve Tefsiri”. *Diyanet Dergisi* XIX/1 (1983).
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1983.
- Çakır, Erkan. *Mâturîdî'nin Te'vîlât'ında Müşkilü'l-Kur'ân*. Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017.
- Çalış, Muhammet İkbâl. *İbn Cüzey'in Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân*. İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çelebi, Hacı Halife Mustafa b Abdullah Katib. *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1941.
- Çelebi, İlyas. “Gayb”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gayb>
- Çelebi, İlyas. “Sıfat”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sifat>
- Çelebi, İlyas. “Şeytan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/seytan>
- Çetin, Abdurrahman. “Nesih”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesih--seriat>
- Dalgın, Nihat. “Secde”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/secde>
- Dâvûdî, Şemseddin Muhammed b Ali b Ahmed. *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 27. Basım, 2015.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 40. Basım, 2015.
- Demirci, Sabri. “Maide Suresi 44, 45 ve 47. Ayetleri Hakkında Müfessirlerin Görüşlerinin Tahlili”. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* XI/2 (Ağustos 2013), 391-413.
- Doğan, İshak. “Erkeğin Kadından Üstünlüğü Meselesine Genel Bir Bakış”. *Mehir* 1 (1997), 41-48.
- Dokmak, Sârimüddîn İbrâhîm b Muhammed b Aydemir Alâî Mısrî İbn. *Nüzhetü'l-Enam fî Tarihi'l-İslâm*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999.
- Ebû'l Ferec Muhammed b. İshak, İbnü'n-Nedim. *el-Fihrist*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1978.
- Edip Salih, Muhammed. *Tefsirü'n-Nusus fî'l-Fıkhi'l-İslâmî*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1984.
- Ednevî, Ahmed b Muhammed. *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1. Basım, 1997.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tahir Mevdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-Muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Güleçyüz, Mehmet Emin. *Mütekaddimîn Dönemi Eş'arî Kelamında Beşeri Duyguların Allah'a Nisbeti Meselesi*. ; İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Gür, Süleyman. *Kâzî Beyzavî Tefsiri'nde Belâgat İlmi ve Uygulanışı*. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-Ayn*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

- Hallaf, Abdülvehhab. *İlmu Usuli'l-Fıkh; Hulasatu Tarihi't-Teşrii'l-İslâmî*. Beyrut: Mektebetu Daru'l Fecr, 1. Basım, 2020.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut. *Mu'cemü'l-Büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Hasan, Ali İbrahim. *Dirâset fi Târîhu'l-Memâlik el-Bahriyye*. Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1944.
- İbn Âşûr, İbn Aşur Muhammed Fâzıl b Muhammed Tahir b Muhammed. *et-Tefsîr ve Ricâlüh*. Ezher: Mecmu'u'l Buhus el-İslâmiyye, 1390.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddînn. *Tabakâtü's-Şâfiyye*. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1979.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihaye*. 21 Cilt. Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1998.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer. *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*. 8 Cilt. Riyad: Daru Taybe, 1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b Muhammed b Abdülkerim. *el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb*. Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1356.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddin. *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1979.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhay b Ahmed b Muhammed. *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1991.
- İsfahânî, Rağîb el-. *el-Müfredât*. çev. Abdulbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- İsnevî, Ebü Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b el-Hasan. *Tabakâtü's-Şâfiyye*. 2 Cilt. Riyad: Dârü'l-Ulum, 1981.
- Karaalp, Cahit. “Hz. Âdem’in Yaratılışı, İnsanlığın Çoğalmas ve Diğer Yaratılış Meselelerinin Kur’ân Açısından Değerlendirilmesi”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/1 (Mayıs 2021), 27-63.
- Karaman vd. *Kur’an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017.
- Kasami, Flamur. *İbn Kesir Tefsirinde Müşkilü'l-Kur’an*. Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Kavşut, M. Sait. “Kur’ân’da İnsanın Yaratılış Aşamaları -Te’vilat Ekseninde Bir Değerlendirme-”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* VII (Nisan 2012), 289-301.
- Keskin, Hasan. “Kur’an’da Meleklerin Hz. Âdem’e Secdesinin Yorumu”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/2 (2002), 107-125.
- Koca, Ferhat. “Minhâcü'l-Vüsûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/minhacul-vusul>
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi’ li-Ahkâmi'l-Kur’ân*. 12 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadis, 2010.
- Kusayyır, Abdülaziz b. Mukrin. *El-Ehâdisu'l Müşkiletü el-Veridetü Fi Tefsiri'l Kur’ani'l-Kerim*. Suudi Arabistan: Daru İbnu'l-Cevzi, 1. Basım, 1430.
- Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim b. *Te’vilu Müşkili'l-Kur’ân*. Kahire: Dârü't-Türas, 1973.
- Kutlu, Sönmez. “Kerrâmiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ts. Erişim 26 Temmuz 2023
- Kutluer, İlhan. “İnsan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/insan>

- Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn İbn. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 2010.
- Murad, Charif. "Allah'ın Zatı, Sıfatları ve Fiilleri Hakkında Mütakellimîn ve Felâsifenin Görüşleri". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/6 (Haziran 2017), 91-116.
- Müslim b. Haccâc. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muhammed Zuhayr. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1433.
- Nesefî, Ebû'l Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*. thk. Ali Budeyvî Yusuf. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419.
- Okumuş, Mesut. "Ulûmu'l-Kur'ân (Kur'ân İlimleri)". *Tefsir: El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Öz, Mustafa - a, Mustafa Muhammed eş-Şek'. "İsmâiliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ismailiyye>
- Özen, Şükrü. "Kâdilkudât". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadilkudat>
- Pak, Süleyman. *Müşkilü'l-Kur'an*. Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000.
- Polat, Fehmi Ahmet. "Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler". *Tefsir: El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-Gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1420.
- Sezgin, Fuat. *İslam'da Bilim ve Teknik: Arap-İslam Bilimleri Tarihine Giriş*. 5 Cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Kültür ve Turizm Bakanlığı, 3. Basım, 2007.
- Sinanoğlu, Abdulhamit. "Zulüm ve Kötülükler İlahî mi, İnsânî midir? -Zulüm ve Kötülüklerin Kaynağı Hakkında Müslüman Kelâmcıların Tartışmaları Üzerine-". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (Haziran 2012), 1-40.
- Sübki, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b Ali b Abdilkafi. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*. 10 Cilt. Kahire: İsa el-Babi el-Halebi, 1964.
- Süyûtî, Celaleddin. *El-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'an*. 2 Cilt. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987.
- Süyûtî, Celaleddin. *El-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'an*. 2 Cilt. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2015.
- Süyûtî, Celaleddin. *Nevâhidü'l-Ebkâr ve Şevâridü'l-Efkâr*. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1424.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr. *Bugyetü'l-Vuat fî Tabakati'l-Lugaviyyin ve'n-Nühat*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- Şerbetçi, Mehmet. *Kur'an-ı Kerim'de İnsanın Yaratılışı ve Sorumluluğu*. Bartın Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b Muhammed b Selâme. *Müşkilü'l-Âsâr*. 15 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Tuğut, Tuğba Nur. *Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Yâfiî, Afîfüddin Abdullah b Es'ad b Ali el-Yemani. *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân fî Ma'rifeti Havâdisi'z-Zamân*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1970.
- Yalınkılıç, Mehmet. *Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Müşkil Ayetlere Yaklaşımı*. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- Yavuz, Yusuf. “Kadı Beyzavî”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (Ocak 2014), 241-254.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Beyzâvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Mart 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyzavi>
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Müteşâbih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutesabih>
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Zulüm”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zulum>
- Yerinde, Adem. “Müşkilü'l-Kur'ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muskilul-kuran>
- Yeşilyurt, Temel. “Rü'yetullah”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ruyetullah>
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 05 Mart 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abbasiler>
- Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Yıldız, İbrahim. “Kur'ân'da Hesap Günü Şahitleri”. *Diyanet İlmi Dergi* 53/4 (Aralık 2017), 55-75.
- Yılmaz, Hidayet. *Kur'an Yolu Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân*. Karabük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Yılmaz, Muhammet. “Âdem ile Havva'nın Yeryüzünde İşledikleri İddia Edilen İlk Günah: Şirk (A'râf Sûresi, 189-190. Âyetler Bağlamında)”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (Aralık 2015), 65-101.
- Yusuf, Ahmet Ali. *el-Beyzâvî ve Menhecühü fi't-Tefsîr*. Mekke: Cami'etü Ümmi'l-Kura, Kısmi'd-Dirâseti'l-Ulyâ, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1997.
- Yüksel, Emrullah. “Hesap”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hesap--ahiret>
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. 35 Cilt. Kuveyt: Daru'l-Hidâye, 2. Basım, 1984.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1999.
- Zehebî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1985.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b Ömer b Muhammed. *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûnü'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*. 4 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadis, 2012.
- Zerkeşî, Bedreddin b Muhammed b Abdullah. *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Kahire: Daru't-Turas, 1984.
- Zerzur, Adnan Muhammed. *Ulümü'l-Kur'ân Medhal ila Tefsiri'l-Kur'ân ve Beyânu İ'cazih*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1. Basım, 1981.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm : Kamûsu terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ min'el-Arab ve'l-Müstarebîn ve'l-Müsteşrikîn*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1997.
- Zuhayli, Muhammed. *el-Kâzî el-Beyzâvî*. Dımaşk: Daru'l-Kalem, 1. Basım, 1408.
- Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.